

PRAVI JEZIK IN KRIVA VERA: REFORMACIJA NA SLOVENSKEM V UČBENIKIH ZA POUK ZGODOVINE DO DRUGE SVETOVNE VOJNE

Žiga OMAN

Inštitut IRRIS za raziskave, razvoj in strategije družbe, kulture in okolja,
Čentur 1F, 6273 Marezige, Slovenija
e-mail: ziga.oman@irris.eu

IZVLEČEK

Reformacija na Slovenskem in njeni akterji zaradi vloge pri vzpostavitvi slovenskega knjižnega jezika sodijo med temeljne gradnike slovenskega naroda in države. Pri njihovem uveljavljanju v družbi imajo že od 19. stoletja pomembno vlogo učbeniki za zgodovino kot orodje uradne vednosti, ki mlade generacije z vsakokratnim ideološko ustreznim tolmačenjem preteklosti vključujejo v nacionalno ali državno skupnost. Članek analizira obravnavo slovenskih reformatorjev in reformacije v učbenikih za zgodovino do druge svetovne vojne, zlasti po letu 1881, v enem ključnih obdobjih vzpostavljanja slovenskega naroda in državnosti. Analiza pokaže, da so učbeniki – kljub splošnemu sprejetju konstitutivne vloge protestantskega slovstva za slovenski narod v 19. stoletju – do druge svetovne vojne odražali tudi mestoma zelo izrazita razhajanja pri vrednotenju reformacije med vodilnimi političnimi tabori.

Ključne besede: učbeniki, reformacija, kultura spominjanja, nacionalni imaginarij, gradniki naroda in države, zgodovina šolstva

LINGUA GIUSTA E FALSA RELIGIONE: LA RIFORMA PROTESTANTE NEI TERRITORI SLOVENI NEI LIBRI DI TESTO DI STORIA PRIMA DELLA SECONDA GUERRA MONDIALE

SINTESI

Alla luce del loro ruolo nell'istituzione della lingua slovena standard, la riforma protestante nei territori sloveni e i suoi attori sono considerati tra i principali edificatori della nazione e dello stato sloveni. Sin dall'Ottocento, i libri di testo di storia, quali strumenti di conoscenza ufficiale, svolgono un ruolo importante nella loro affermazione e valutazione nella società, coinvolgendo le giovani generazioni nella comunità della nazione o dello stato attraverso un'interpretazione ideologica appropriata del passato. Nell'articolo vengono analizzate le presentazioni dei riformatori sloveni e della riforma protestante nei libri di testo di storia risalenti

ai periodi antecedenti alla Seconda guerra mondiale, soprattutto dopo il 1881, durante uno dei periodi cruciali per la costituzione della nazione slovena e della sua statualità. I risultati dell'analisi rivelano che i libri di testo – nonostante l'accettazione generale nell'Ottocento del ruolo costitutivo della letteratura protestante per la nazione slovena – dei periodi precedenti la Seconda guerra mondiale a volte esprimevano marcate differenze tra i principali campi politici nella loro valutazione della riforma protestante.

Parole chiave: libri di testo, riforma protestante, memoria culturale, immaginario nazionale, edificatori della nazione e dello stato, storia dell'istruzione

UVOD: REFORMACIJA V KULTURI SPOMINJANJA¹

Protestantske reformacije so bile obdobje nekaterih najglobljih verskih, mentalnih, političnih in družbenih sprememb v predmodernej Evropi, prav tako so že v novem veku vplivale na nemajhen del preostalega sveta. Temu ustrezno ima reformacija² v več državah Srednje, Zahodne in Severne Evrope ter v nekaterih njihovih nekdanjih kolonijah še danes pomembno mesto v nacionalnih historiografijah in spada med najpomembnejše gradnike naroda in države. Posledično so reformacije in njihovi akterji v kulturah spominjanja kot zbirnega pojma, »ki označuje celoto neznanstvenih javnih uporab preteklosti« (Kuljić, 2012, 20), podvrženi prezentističnim interpretacijam, selektivnemu branju zgodovine, ki temelji na vsakokratnem sodobnem (ne)razumevanju preteklosti in čutu dolžnosti do njenega ohranjanja. V sekularnem, liberalnem in nacionalnem imaginariju ter kulturah spominjanja sodobnega Zahoda so protestantske reformacije večinoma³ kontekstualizirane izrazito pozitivno, celo kot izvor moderne zahodne civilizacije in njenih idealov racionalizma, individualizma, verske svobode, človekovih pravic ter strpnosti, kot stopnica na linearni⁴ poti k razsvetljenstvu, znanstvenemu napredku, nacionalni državi, demokraciji in tržnemu kapitalizmu, katolištvo pa je sočasno interpretirano predvsem kot reakcionarno. Enaki pogledi so močno prisotni tudi v Sloveniji (Mihelj, 2006, 109 sl.). Tovrstna tolmačenja reformacije imajo sicer že dvestoletno zgodovino in med njihovimi začetniki so bili nekateri najpomembnejši moderni misleci iz protestantskega sveta, npr. Hegel, Leopold von Ranke in Max Weber. Za recepcijo teh pogledov v širši družbi je bila v 19. in zgodnjem 20. stoletju najzaslužnejša sprega umetnosti (zlasti romantične), liberalnega in nacionalističnega aktivizma, predvsem v večinsko protestantskih državah pa tudi državnih politik, ki so svoje razumevanje oziroma instrumentalizacijo reformacije najširšim slojem prebivalstva kot t. i. uradno vednost (prim. Kosi,

- 1 Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega projekta *Kultura spominjanja gradnikov slovenskega naroda in države* (ARRS, J6-9354), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).
- 2 Beseda je v tej razpravi rabljena kot krovni pojem za protestantske reformacije, ne pa tudi za sočasne in predhodne reformne procese v Katoliški cerkvi ter prelome z njo, npr. za češko reformacijo.
- 3 Pogled na reformacijo je lahko tudi izrazito negativen, npr. z izpostavljanjem verskih konfliktov in nestrpnosti, patriarhalnega zatiranja, Luthrovega antisemitizma ali teologije, ki je človeku odrekla svobodno voljo. Kot negativna posledica reformacije se mdr. izpostavljajo še konformizem, potrošništvo in skrajni relativizem (Rublack, 2017, 4; Gordon, 2017, 779; Haug-Moritz, 2018, 373).
- 4 Tako npr. protestantsko podpiranje naravoslovnih znanosti, spodbujanje šolstva, prevodi Sv. pisma ter zavzemanje za liturgijo v ljudskih jezikih v novem veku niso izhajali iz modernega racionalizma, skrbi za kritično mišljenje, individualizma ali (moderne) nacionalizma, četudi so nanje (ob različnih drugih dejavnikih) vplivali, temveč je koreninilo v prizadevanjih za odrešitev človeštva (Rublack, 2017, 4, 6, 9–11). V tem soteriološkem kontekstu je bila tudi, kot poudarja Gabriele Haug-Moritz, »ideja nacije [...] umeščena v zgodovino odrešitve«, zato je Luthrov »[n]acionalni apel [...] predstavljal protestante kot »prave Nemce«, ki so bili enaki božjemu izvoljenemu ljudstvu Izraela« (Haug-Moritz, 2018, 381); (tudi) v tem okviru velja tolmačiti tudi pozive slovenskih protestantov »bogaboječim kristjanom« ter »ljubim Slovencem« (Makarovič, 2008, 56–57; Jerše, 2013, 143; prim. Kerševan, 2006, 17). Gl. še prejšnjo opombo.

2018a, 270–271) posredovale zlasti skozi komemoracije in izobraževalni sistem. Obenem je bila v skladu z nacionalističnimi interpretacijami preteklosti reformacija zaradi protestantskih prevodov Sv. pisma, liturgičnih idr. verskih besedil v ljudske jezike marsikje tolmačena tudi kot znanilka ali izvor modernih narodov,⁵ zlasti tam, kjer je sicer versko delovanje reformatorjev privedlo tudi do vzpostavitve knjižnih jezikov iz ljudskih govorov, mdr. slovenskega (Rublack, 2017, 1–3; Gordon, 2017, 765–766; Haug-Moritz, 2018, 385).

V tem procesu je Martin Luther s spojitvijo liberalnih in nacionalističnih pogledov v 19. stoletju postal veliki Nemec, osvoboditelj vesti in nemškega naroda izpod jarma Katoliške cerkve, človek napredka, idejni oče ter temeljni mit leta 1871 ustanovljenega Nemškega cesarstva. Obstajala so prizadevanja, da bi postal »ekumenska« figura, ki bi združevala vse Nemce ne glede na njihovo konfesionalno pripadnost, a je do konca wilhelmskega imperija uradno ostal predvsem protikatoški simbol. Po porazu Nemčije v prvi svetovni vojni je Luther lahko znova postal združevalni simbol, čeprav so ga v weimarskem obdobju presojali zlasti kot teologa, nacistični režim pa je Luthra uporabil predvsem zaradi njegovega antisemitizma (Gordon, 2017, 776–777, 779; Haug-Moritz, 2018, 373).

Podobno je bil Jean Calvin ob štiristoletnici (1909) njegovega rojstva na obeh straneh Atlantika slavljen kot oče napredka in strpnosti, francoske *laïcité* ter kot znanilec ameriške demokracije. Komemoracije so tedaj prirejale različne politične skupine od liberalnih protestantov do radikalnih socialistov, vse pa je v zadrego spravljala Calvinova vloga pri usmrtni Miguelu Servetusa zaradi herezije (Gordon, 2017, 777–778).

Tudi nadvse ugleden položaj, ki ga imata protestantsko slovstvo, predvsem opus Primoža Trubarja, in reformacija v dominantni različici slovenske kulture spominjanja kot dva izmed najpomembnejših gradnikov slovenskega naroda in države,⁶ temelji na liberalnih, romantičnih ter nacionalističnih pogledih »narodnega preporoda« in političnih sporov iz poznega 19. ter zgodnjega 20. stoletja. Danes je reformacija na Slovenskem kljub določenim razhajanjem interpretirana kot eden glavnih izvorov slovenskega knjižnega jezika ter posledično naroda (vsaj modernega), od časa osamosvajanja naprej pa tudi državne samostojnosti. Posledično velja pozornost zlasti slovstvenemu delu slovenskih reformatorjev, njegova verska podstat pa je marginalizirana. Pri reformaciji v slovenski kulturi spominjanja je, kot poudarja Sašo Jerše, »v ospredje vselej postavljena Trubarjeva vera v slovenski jezik« (Jerše, 2009, 21), tj. vera v slovenski narod. Prav prispevek protestantov k slovenskemu knjižnemu jeziku je tudi edini nesporno pozitiven prispevek reformacije v okviru različnih zamišljanj slovenske nacije. Predvsem v tem nacionalno-jezikovnem kontekstu je protestant Trubar tudi v večinsko katoliški državi lahko postal nacionalni svetnik,⁷

5 Gl. prejšnjo opombo.

6 O pojmi gradniki naroda in države prim. Kolsto, 2014. Slovenske je kot »kraje spomina«, po Pierru Nora-ju, v enem prvih naborov podal Sašo Jerše, med njimi Trubarja in reformacijo (Jerše, 2017, 258–259).

7 O pojmu kulturnega svetništva prim. Dović, 2016, 7–15.

kar je bilo toliko lažje, ker so ga tudi liberalci kot njegovi največji zagovorniki že v 19. stoletju praktično povsem sekularizirali za lastne potrebe (Kerševan, 2006; 13–14; Mihelj, 2006, 78, 104; Hardi Vitorović, 2006, 219; Jerše, 2013, 134–137, 140–142, 148–149).

Današnji položaj slovenskih protestantskih piscev v dominantni kulturi spominjanja je rezultat prizadevanj jezikoslovcev, literarnih zgodovinarjev, teologov in drugih izobražencev ter literatov od zgodnjega 19. stoletja naprej. V obdobju, ki ga obravnava ta članek, predvsem Žiga Zoisa (Trubar in Adam Bohorič kot »naša klasika«), Matija Čopa (Trubar kot kranjski oziroma slovenski Ciril in Metod), Jerneja Kopitarja (Trubar kot »naš Kolumb«), Antona Aškercja (Trubar kot »novi svetnik«, ki naj bi za Slovenskem postal, kar je Jan Hus za Čehe), Ivana Prijatelja, Franceta Kidriča (Trubarjevo delo kot »jutranja zarja novega dne«) in Mirka Rupla. Prevladujoči pogled na reformacijo na Slovenskem se je uveljavljal v času političnih sporov med liberalnim in katoliškim taborom⁸ v poznem 19. in zgodnjem 20. stoletju z vrhuncem polemike v letih okrog »uradne«⁹ štiristoletnice (1908) Trubarjevega rojstva. Spori so se začeli v drugi polovici 19. stoletja, ko se je ob diferenciaciji slovenske politike začela tudi vse bolj negativna recepcija Trubarja in reformacije, zlasti s strani katoliških izobražencev, denimo z zavračanjem ali relativiziranjem Trubarjevega prvenstva pri vzpostavljanju knjižne slovenščine (npr. protestantska »novoslovenščina« proti »starslovenski« glagolici pri Josipu Grudnu), očitki, da je bila njegova slovenščina slaba, napadi na njegovo osebnost, načelnimi obsodbami protestantizma (npr. Anton Martin Slomšek) ter reformacije kot Slovencem tuje (npr. Ivan Pregelj) in ponemčevalske (npr. Janez Evangelist Krek). V liberalnem taboru so reformacijo na Slovenskem praviloma pojmovali kot del napredka in izraz narodovega hrepenenja po svobodi, ki ga je nasilno zatrla protireformacija, v katoliškem pa so trdili, da je izginila, ker je bila Slovencem tuja. Za liberalce je bila reformacija privlačna v okviru polemik o ločitvi Cerkve od države, zlasti od izobraževanja in znanosti, ter o svobodi umetniškega izražanja. Povezovali so jo tudi z vero v napredek in moč razuma, hkrati pa njene verske vidike zavračali kot presežene. V katoliškem taboru so večinoma sicer pritrdjevali pogledom na protestantske izvore knjižne slovenščine, a so jih skušali relativizirati ali vsaj izpostavljali »krivoverstvo« avtorjev. Slovenske protestantske pisce sta z zgodovinopisnim delom branila tudi ljubljanski (nemški) luteranski pastor Theodor Elze in zgodovinar August

8 Socialni demokrati so reformacijo presojali zlasti glede na njeno sovpadanje s kmečkimi upori in odnos reformatorjev do teh (Hardi Vitorović, 2006, 246–248). Med obema vojnama so komunisti, tj. Edvard Kardelj alias Sperans, Trubarja sicer označili za oportunističnega reakcionarja, ker se je povezal z nemškim (*sic*) plemstvom in obsodil upornike, a so ob uporih tudi protestantsko književnost določili za temeljni kamen (gradnik) slovenskega naroda. Določeno priznanje je Kardelj izkazal tudi Tomažu Hrenu kot nosilcu meščanskih idej in borcu zoper plemiški partikularizem ter ga primerjal s kardinalom Richelieujem (Sperans, 1939, 51–58). O povezavi med kmečkimi upori in luteranstvom, ki je odločilno prevladovalo med protestanti na Slovenskem, prim. Blickle, 1998, 63–67; Burgess, 2017, 95–96.

9 Natančen datum Trubarjevega rojstva ni znan, a Boris Golec utemeljeno sklepa, da se je rodil v dneh pred 9. junijem, enkrat v letih 1507–9 (Golec, 2014).

Dimitz, na začetku 20. stoletja pa Elzejev naslednik Ottmar Hegemann. Na izsledke njihovih študij so se opirali vsi protagonisti spora, a so liberalci v tehtnejšo polemiko vstopili zlasti z literarnimi deli. Na spor je od zadnjih let 19. stoletja vplivalo še avstrijsko-nemško nacionalistično gibanje *Los von Rom!* (*Proč od Rima!*),¹⁰ ki se je populistično sklicevalo na reformacijo in zahtevalo združitev avstrijskih historičnih dežel z Nemškim cesarstvom ter izstop Nemcev iz Katoliške cerkve. Gibanje je med Čehi in Slovenci sejalo strah pred germanizacijo ter krepilo enačenje reformacije z načrtnim ponemčevanjem, čeprav ni bilo posebej učinkovito (Grdina, 2006; Hardi Vitorović, 2006).

Po prvi svetovni vojni je spor o vlogi reformacije na Slovenskem počasi poje-njal. Kot izpostavlja Igor Grdina, se je pogled na prelomni pomen prvih slovenskih knjig uveljavil do te mere, da je »*imeti Trubarja na svoji strani [...] postalo del konjunktura. Šele tedaj se je mogel reformator pojaviti kot simbol oziroma alegorija pozitivnega mita.*« (Grdina, 2006, 231)

Namen članka je proučiti, kako se je ta proces ter soobstoj liberalnega in katoliškega tolmačenja reformacije na Slovenskem oziroma dveh kultur spominjanja odražal v obravnavi tematike v slovenskih učbenikih za zgodovino do druge svetovne vojne, v enem ključnih obdobjih vzpostavljanja slovenskega naroda in državnosti. Obenem je treba izpostaviti, da se učenci in učenke z reformacijo na Slovenskem ter njenimi akterji niso srečevali zgolj pri pouku zgodovine, temveč tudi pri urah slovenščine in pri obveznem katoliškem verouku, ki pa nista predmet te razprave.

UČBENIKI ZA ZGODOVINO KOT ORODJE URADNE VEDNOSTI

Kultura spominjanja še zdaleč ni odvisna le od znanstvenih spoznanj, čeprav se napaja tudi iz njih, saj tvori preohlapen in preveč fluiden imaginarij, ki ga je Todor Kuljić opredelil kot širšo, ne nujno institucionalizirano¹¹ obliko kolektivnega spomina kot družbeno integrativno verzijo preteklosti, ki zajema vse neznanstvene rabe le-te (Kuljić, 2012, 19–21). Posledično je kultura spominjanja vselej pluralna in ob njeni uradni oziroma dominantni obliki, ki je zaradi sledenja agendam ter interesom vsakokratne sedanjosti (oblasti, ideologije, norm, vrednot) prav tako zelo selektivna, obstajajo tudi druge, saj lahko imajo različne družbene skupine različne ali celo nasprotujoče si zgodovinske spomine, denimo luterani, katoličani in prekrščevalci na reformacijo. Kolektivni spomin, kot v skladu z Eviatarjem Zerubavelom izpostavljata Jeffrey K. Olick in Joyce Robbins, je sociobiografski spomin, »*skozi katerega občutimo ponos, bolečino ali sramoto zaradi dogodkov, ki so se pripetili našim skupinam, še preden smo jim pripadali*«¹² (Olick & Robbins, 1998, 123), zato

10 Njegov voditelj Georg vitez pl. Schönerer je bil med Hitlerjevimi vzorniki (Hardi Vitorović, 2006, 220, op. 3).

11 Nasprotno Jan Assmann razlikuje institucionalizirano kulturo spominjanja od kolektivnega spomina, kot ga je definiral Maurice Halbwachs, in tega imenuje komunikativni spomin (Assmann, 2008, 111).

12 »[T]hrough which we feel pride, pain, or shame with regard to events that happened to our groups before we joined them« (Olick & Robbins, 1998, 123).

sta spominjanje in identiteta tesno prepletena. Prvo določa, česa se spominjamo, druga pa ohranja občutek pripadnosti skozi čas in prostor. Zaradi tega emocionalnega naboja je spominjanje lahko brez težav odporno na t. i. uradno vednost, ki je posredovana zlasti skozi državni izobraževalni sistem, medije in komemoracije. Njihova naloga je, da državljanom dopovejo, zakaj jih morajo neki ljudje ali dogodki iz preteklosti zanimati in zakaj se jih tičejo, kar že samo po sebi zahteva koherentne pripovedi brez akademskih nejasnosti in negotovosti. Zaradi povezave med čustvi in spominom imajo pri uveljavljanju kulture spominjanja vselej zelo pomembno vlogo mediji in umetnosti, v sodobnem času zlasti popularne, pa tudi turizem kot trženje kulturne dediščine, s čimer je zgodovinski imaginarij dodatno odvisen tudi od trga (Mihelj, 2006, 76, 97; Tamm, 2016, 23–24; Gordon, 2017, 765–767).

Odločilnega pomena za seznanitev z uradno oziroma dominantno kulturo spominjanja je predvsem izobraževalni sistem, saj v sodobnem času zajame praktično vse državljane, vsaj na osnovnošolski ravni. Recepcija te uradne vednosti je del procesa oblikovanja pozitivnega odnosa do naroda, domovine, države oziroma oblasti (Bernik, 2006, 67), procesa vključevanja v vsakokratni družbeni red, ki bi ga lahko poimenovali tudi akulturacija v nacionalno skupnost in ki v šolah že od 19. stoletja (Weber, 1976, 330–333) poteka skozi pouk nacionalne (nacionalizirane) zgodovine in geografije ter uradnega oziroma maternega jezika, zlasti nacionalne oziroma narodne književnosti.

Stuart J. Foster in Keith A. Crawford poudarjata, da so učbeniki kot orodja socializacije in prostori ideološkega diskurza močna orodja, ki mlade vključujejo v določen zgodovinski, kulturni in družbenoekonomski red. Šolski pouk je sistem vednosti, ki vključuje vrednote in dominantno ideologijo neke družbe, posredovane skozi zgodbe, ki si jih te družbe (npr. narodi) pripovedujejo o sebi. Te zgodbe so jedro uradne vednosti, ki naj bi jo mlade generacije ponotranjile in podpirale kot zavezujočo resnico, pri čemer ima poseben pomen prav pouk zgodovine. Ta je eden najbolj razširjenih šolskih predmetov, uporaba učbenikov pa najbolj razširjena praksa podpore pri učenju. Ne glede na to, kako nevtralni se lahko zdijo, imajo učbeniki zgodovine vedno določen ideološki naboj, saj si tudi v najbolj pluralnih družbah prizadevajo otrokom vcepiti določene vrednote, nacionalni etos ter občutek za politično ortodoksijo. Zato jih je treba razumeti kot orodje diseminacije in krepitve dominantnih oblik kulture, idej, vrednot in znanja oziroma uradne vednosti kot tiste, ki je prejela uradni žig »resnice«, o kateri se otroci zelo hitro naučijo, da je zavezujoča, saj je od njene pravilne recepcije odvisen njihov šolski uspeh. Učbeniki zgodovine so ključen dejavnik vzpostavljanja nacionalnega spomina, identitete in zavesti. Temeljijo na kulturni, ideološki in politični moči dominantnih skupin, ki svoje videnje narodne oziroma nacionalne homogenosti uveljavljajo skozi konstrukcijo in promocijo specifičnega zgodovinskega spomina, zato niso (le) nabor znanstvenih dejstev. Ta hegemonija se v učbenikih zgodovine odraža s selekcijo dejstev in pogledov v prid vednosti, ki si lasti status vélike pripovedi (*master narrative*) ter promovira občutek deljene zgodovine in identitete, sočasno pa omejuje pogled otrok na določene zgodovinske dogodke ter procese. Konstrukcija nacionalnega spomina

vključuje nacionalno pozabo. Poudarjanje določenih vidikov preteklosti zasenči preostale, kar neizogibno vodi v spore, ko zgodovino preoblikujejo med seboj tekmujoče interesne skupine, ki si želijo dominirati ali vsaj sodelovati v konstrukciji tistega, kar naj velja kot nacionalni spomin. Zaradi kulturne, ideološke in politične selekcije posreduje pouk zgodovine pogosto razvodenel, pristranski, včasih izkrivljen ali fiktiven pogled na preteklost (Foster & Crawford, 2006, 1–9, 20).

Vendar se tudi diskurzi in pripovedi, ki v učbenikih manjkajo ali so v njih marginalizirani, tj. kulturne ter zgodovinske tišine, lahko razkrijejo skozi t. i. omenjanje (*mentioning*), kot ga je poimenoval Michael W. Apple, namreč kadar se pojavijo kot omejeni in izolirani elementi zgodovine in kulture manj močnih skupin, ki so vključeni v tekst (Apple, 2000, 53), npr. reformacije v učbenikih katoliških držav in nacij.

Seveda pa bi bilo zgrešeno trditi, da učitelji vse, kar je zapisano v učbenikih, dejansko poučujejo (prim. Režek, 2020, 142) ter da učenci tekste vselej nekritično sprejemajo (vsaj ko ne gre za ocene), kajti etnografske študije učilnice in pouka so pokazale, da so besedila recipirana zelo različno – od nekritičnega ali dominantnega branja do dogovornega, ko so sprejete osnovne premise besedila, četudi bralstvo dvomi o specifičnih delih, pa do nasprotujočega branja, ki vsebino izrecno zavrača (Foster & Crawford, 2006, 14).

Obenem velja upoštevati, da se recepcija uradne vednosti, ki je posredovana pri pouku, prepleta z vedenjem vseh, ki so šolanja že bili deležni in s katerimi so otroci pogosto v stiku, v prvi vrsti z družinskim spominom ter zgodovinskim imaginarijem svojih staršev in sorodnikov, ki se lahko tudi zelo razlikuje od dominantne velike pripovedi. Te in preostale družbene interakcije, danes razširjene s spletnimi omrežji, lahko recepcijo uradne vednosti krepijo, modificirajo, slabijo pa tudi izničijo.

REFORMACIJA NA SLOVENSKEM V UČBENIKIH DO LETA 1918

Po ukinitvi protestantskega šolstva v okviru protireformacije na prelomu 16. in 17. stoletja ter sledečem skoraj dvestoletnem monopolu Katoliške cerkve nad izobraževanjem, pri čemer je imel pomembno vlogo zlasti jezuitski red (Gabrič, 2009, 12), v avstrijskem prostoru ni mogoče pričakovati, da bi v župnijskih šolah, na jezuitskih gimnazijah ali na univerzah na reformacijo gledali drugače kot izrazito odklonilno. Stanje se je lahko začelo spreminjati šele z začetkom vzpostavljanja¹³ bolj akonfesionalnega državnega izobraževalnega sistema.

Splošna šolska obveznost v avstrijskih deželah in s tem v največjem delu slovenskega jezikovnega prostora je bila, tudi pod vplivom razsvetljenstva, uzakonjena 6. decembra 1774, ko je vladarica Marija Terezija (vl. 1740–80) potrdila t. i. splošno šolsko naredbo (*Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal- Haupt und Trivialschulen in sämtlichen Kaiserl. Königl. Erbländern*), ki je bila tri leta kasneje prevedena tudi v slovenščino, kot prvi šolski zakon, izdan v slovenskem jeziku.

13 Podrobneje o zgodovini šolstva na Slovenskem do leta 1941 npr. Ciperle 1976; 1979; Schmidt, 1988.

Naredba je izhajala s stališča, da je »vzgoja mladine obeh spolov najpomembnejša podlaga resnične blaginje vseh nacij«¹⁴ (ASO, 1774, 4). Na podeželju, kjer je živel tudi velika večina prebivalstva slovenskih dežel, naj bi otroke v trivialkah naučili predvsem osnov branja, pisanja in računanja, za glavne šole in normalke v mestih ter trgih pa je bilo predvideno, da bi v kurikulum dodali še nemščino in latinščino ter predmete, ki so jih zahtevali razvoj znanosti in gospodarske potrebe države, med njimi zgodovino. Pouk zgodovine je potekal tudi na gimnazijah. Že cesar Karel VI. (vl. 1711–40) je leta 1735 odredil obvezen pouk *studium historiarum* na jezuitskih gimnazijah (Bruckmüller, 1999, 514), ki so bile leta 1775, dve leti po (začasni) razpustitvi jezuitskega reda, prvič modernizirane (Bernik, 2011, 98). Vendar je pouk zgodovine kljub delni modernizaciji ostal podrejen latinščini kot osrednjemu predmetu, enako kot matematika, geografija in (preostalo) naravoslovje. V šolah na podeželju vojvodine Kranjske je pouk potekal predvsem v slovenščini, na Štajerskem in Koroškem v obeh deželnih jezikih, v večjih mestih in trgih v vseh treh vojvodinah pa v nemščini. Učbeniki so bili še zelo redki, a četudi bi učenci in učenke do njih imeli lažji dostop, bi bila recepcija učbeniških vsebin zelo skromna, saj je na začetku 19. stoletja pouk obiskovalo le okoli 15 % šoloobveznih otrok (Gabrič, 2009, 15–17).

Katoliška cerkev je kljub izgubi monopola nad šolstvom še naprej pomembno soodločala o avstrijski šolski politiki, kar se je po izbruhu francoske revolucije znova okrepilo in se še dolgo ni spremenilo (Gabrič, 2009, 14, 17). Vendar je že tolerančni patent cesarja Jožefa II. (vl. 1765/80–90) iz leta 1781 (Zajšek, 2011, 92–93) bržkone omogočil učiteljem, da so do dogajanja v 16. in 17. stoletju lahko zavzeli bolj nevtrarno stališče.

Tako stališče je zavzel tudi prvi učbenik za zgodovino, namenjen (tudi) slovenskim otrokom. Na Kranjskem so ga skupaj z učitelji na voljo dobili sredi napoleonskih vojn izpod anonimiziranega peresa domačega avtorja Valentina Vodnika (1758–1819) z naslovom *Geschichte des Herzogthums Krain, des Gebiethes von Triest und der Graffschaft Görz*, izšel pa je leta 1809 pri državnem založniku učil na Dunaju. Načrtovan je bil torej še pred francosko vzpostavitev Ilirskih provinc. Sicer na deželno zgodovino osredotočeno in povrh v nemškem jeziku napisano delo se je reformacije na Slovenskem dotaknilo le bežno, a se je vzdržalo vrednostnih sodb, izvzemši, da so se dogajanje in nekateri akterji avtorju zdeli dovolj pomembni, da jih je vključil v učbenik. Kaže, da se je pri tem naslonil na podobno nevtralne zapise v osmi knjigi Valvasorjeve *Slave vojvodine Kranjske* (prim. Valvasor, 2017, 147–149). Nevtralni oris očitno tudi cenzorjev ni zmotil. Navsezadnje je Vodnik le na kratko omenil, da se je pod Trubarjem (*Truber*) na Kranjskem začel širiti Luthrov nauk, zlasti med plemstvom in meščanstvom, a tudi med podeželskim prebivalstvom, vse dokler niso bili po enem stoletju (1531–1630) vsi protestanti spreobrnjeni ali izgnani. Več besed o protireformaciji učbenik ne vsebuje. V njem

14 »Erziehung der Jugend, beyderley Geschlechts, als die wichtigste Grundlage der wahren Glückseligkeit der Nationen« (ASO, 1774, 4).

sta na kratko omenjeni še (deželnošolska) protestantska šola v Ljubljani, od rektorjev na istem mestu le Nikodem Frischlin, ter tiskarna Janža Mandeljca (*Johann Manlius* ali *Mandel*), ki je nastala zaradi Trubarjevih prizadevanj in tiskala tudi slovenska besedila. Čeprav je Vodnik prvenstvo pri tvorbi slovenskega knjižnega jezika in tisku v njem pripisal Trubarju, pri čemer se je skliceval nanj in na Dalmatina, ga nikjer ni izrecno navedel kot avtorja prve slovenske knjige ne kot prvega prevajalca Sv. pisma v slovenščino. Nekaj besed je trem protestantskim avtorjem namenil še med opisi domačih izobražencev: Bohorič kot avtor prve slovenske oziroma kranjske slovnice in rektor ljubljanske šole, Trubar kot »izdajatelj več slovenskih spisov« (*Herausgeber mehrerer Windischen Schriften*) ter Dalmatin kot prevajalec celotne Biblije v slovenski jezik; zadnja sta podana kot »znana učenemu svetu« (*sind in der gelehrten Welt bekannt*) ([Vodnik,] 1809, 44–47).

Do izida naslednjega slovenskega učbenika za zgodovino je preteklo skoraj celotno 19. stoletje. Medtem je počasi naraščal obisk pouka, ki naj bi se ga v revolucionarnem letu 1848 udeleževala že tretjina šoloobveznih otrok (Gabrič, 2009, 19). Na gimnazijah je bila v letih 1806–7 zgodovina združena v en predmet z geografijo; tako je ostalo do leta 1910. Pouk zgodovine ožje domovine, tj. posamezne kronovine, je bil predviden le v zadnjem letniku gimnazije, kar se v bistvu ni spremenilo do konca habsburške monarhije. Po revolucijah v letih 1848–49 so bile uvedene osemletna nižja in višja gimnazija ter realke za bodoči trgovski in tehnični kader, s čimer je bilo konec šolske narave šolstva. Na gimnazijah so pri pouku geografije in zgodovine obdobje po 15. stoletju, vključno z (evropsko) reformacijo, obravnavali v 4. razredu. Predmetu je bila namenjena malo več kot osmina vseh ur (na realkah desetina, na učiteljskih še manj), enako kot pouku materinščine, pri katerem sta bila leta 1849 med najpomembnejšimi domačimi literati že izpostavljena tudi Trubar in Dalmatin (Bruckmüller, 1999, 514–516; Govekar-Okoliš, 2011, 84–86, 90–91; Bernik, 2011, 98–99).

Dobro desetletje kasneje je k bolj nevtralnemu vrednotenju reformacije v avstrijskem šolstvu verjetno pripomogel tudi protestantski patent cesarja Franca Jožefa I. (vl. 1848–1916) iz leta 1861, ki prinesel enakopravnost evangeličanov in katoličanov (Zajšek, 2011, 93), ne le dotedanje strpnosti »njegovega apostolskega veličanstva« do prvih.

V izobraževanju kot takem je leta 1869, v času Avstro-Ogrske, dejanske spremembe prinesel Državni zakon za ljudske šole (*Reichsvolksschulgesetz*) za Kraljestva in dežele zastopane v državnem zboru (tj. avstrijske ali Cisaljtanijo). Odpravil je dotedanjo delitev osnovnih šol na trivialke, glavne šole in normalke, prejšnjo šestletno šolsko obveznost pa je razširil na osem let. Po novem so morali osnovno šolo obiskovati vsi otroci, ne le tisti, ki so živeli v določeni oddaljenosti od šole kot dotlej (Bernik, 2006, 16). Šele s tem je bila uvedena dejanska šolska obveznost, čeprav je zakon še dopuščal, da so manj razvite dežele lahko obdržale šestletno obveznost, kar je izkoristila tudi Kranjska (Gabrič, 2009, 20). Cerkev je z novim zakonom izgubila nadzor nad učiteljstvom, šole so postale v celoti državne in deželne ustanove, učitelji pa državni uslužbenci, neodvisni od duhovščine; to je

omogočalo tudi bolj nevtralnno vrednotenje reformacije. Novi zakon je določal, da je naloga ljudskih šol *»otroke npravno-versko vzgajati, razvijati jim duševne moči, oskrbovati jih s potrebnimi znanostmi in zvedenostmi, da se lahko dalje izobražujejo za življenje in dajati jim pravo predstavo, da bodo kdaj vrli ljudje in državljani«* (Bernik, 2006, 16).

Zakon je v ljudske šole kot obvezni učni predmet vpeljal tudi zgodovino, ki je bila do konca Avstro-Ogrske eden od štirih predmetov t. i. realij, ki so morali obsegati, *»kar je učencem najdouxnejše in najimenitnejše, kar je vredno vedeti iz prirodoapisja, prirodooslovja, zemljepisja in zgodovine s posebnim ozirom na domovino in nje ustavo«*. Učni načrti so vključevali le glavni namen pouka zgodovine ter kratek opis vsebin, ki naj bi jih poučevali v posameznem razredu, z malo ali brez navodil za uspešno delo pri pouku; že zato je trajnejša recepcija učnih vsebin vprašljiva. Te so bile predstavljene kot pripovedke in povesti v nižjih razredih ter kot slike posameznih obdobij v višjih. Predvsem so učitelji morali za pouk izbrati tiste zgodovinske pripovedi, ki so ob razlagi vključevale še prebujanje domoljubnih občutkov, zlasti s posredovanjem lahko razumljivih, kratkih in zanimivih biografij pomembnih akterjev politične, kulturne idr. zgodovine. Učni načrt je bil osredotočen na avstrijsko zgodovino, v okviru katere so učitelji morali poudarjati spominske dneve domovine, da bi vzgajali ljubezen do države in cesarske rodbine. Koliko in kako so pri tem vključevali in vrednotili slovensko zgodovino, pa je bilo na vseh stopnjah šolanja (vselej) odvisno od posameznih učiteljev (Govekar-Okoliš, 2011, 93–94). Proti koncu 19. stoletja so avstrijski učbeniki sledili didaktiki Gustava Ruscha iz leta 1884. Poudarjal je pomen zgodovinske personifikacije in navajal vrsto vzornikov iz politične in vojaške zgodovine, ki naj bi pomagali pri razvoju moralnih lastnosti učencev in oblikovanju njihovega značaja. Metodična izvedba pouka je obsegala razlago učitelja, ki ji je v višjih razredih sledilo branje učbenika. Ti so bili obvezni in strogo predpisani s strani ministrstva za bogočastje in pouk (*Ministerium für Cultus und Unterricht*). Na Slovenskem so tedaj v višjih razredih osnovnih šol uporabljali slovenske učbenike zgodovine, ki pa so bili pretežno le prevod nemških. Avstrija je imela za vso državo organizirano založbo, ki je tiskala isti učbenik v več jezikih in ga posredovala v šole. Iz učbenikov naj bi se otroci samostojno učili, ko so prišli domov; če so ob drugih obveznostih utegnili. Po učnem načrtu iz leta 1901 je bil glavni cilj pouka zgodovine, da *»učenci poznajo najvažnejše prigodbe iz zgodovine svojega domovja, iz domovine in občne zgodovine, sosebno [sic] take, ki jim ustanavljajo značaj in pospešujejo domoljubje«*. Ob zgodovinskih vsebinah je pouk zgodovine vključeval še vsebine ustavnega prava in političnega pouka, saj naj bi posredoval predvsem tisto znanje, ki naj bi prispevalo k vzgoji učencev v vzorne bodoče državljane. Zlasti večnacionalni značaj države je obenem terj al še razvoj *»požrtvovalnega patriotizma do svojega naroda in do lastne države«*. Našteto je veljalo zlasti za dečke, saj je bilo za dekleta že v osnovi določenih manj učnih ur, da so pridobili učne ure za t. i. ženska ročna dela in gospodinjstvo. Recepcijo vsebin

je nedvomno oteževala tudi enciklopedična nasičenost z imeni, letnicami in podrobnimi opisi dogodkov. Faktografsko znanje je ustrezalo pojmovanju didaktike, po kateri je moral pouk zgodovine temeljiti na besednih razlagah, od otrok pa se je pričakovalo, da se bodo učili z branjem in ponavljanjem besedila. Posledično v tedanjih učbenikih ni nobenega slikovnega gradiva, zemljevidov, vprašanj ali nalog (Bernik, 2006, 24–25, 46–47, 72–73, 78, 365).

Zgodovina (z geografijo) je leta 1869 tudi na gimnazijah postala obvezen predmet, pri čemer je bil poudarek na razvoju monarhije in njenega ustroja, petnajst let kasneje pa so se temu pridružile še biografije pomembnih posameznikov (Bruckmüller, 1999, 516–517; Bernik, 2011, 99).

O tem, kako so v osnovnem in srednjem šolstvu pri pouku zgodovine in slovenščine v drugi polovici 19. stoletja vrednotili reformacijo na Slovenskem in slovensko protestantsko slovstvo, ob učbenikih povedo tudi pogledi nekaterih pomembnih pedagogov. Če je bilo od liberalno usmerjenega pedagoškega kadra pričakovano pozitivno vrednotenje, je bila med (konservativnimi) katoliškimi pedagogi uveljavljena dihotomija med priznanjem protestantskemu slovstvenemu delu in opozarjanjem na njihovo »krivo vero«. Pedagog in lavantinski škof Anton Martin Slomšek (1800–62, škof od 1846) je leta 1862 v *Drobtinica*h, svojem letopisu za učitelje, učence in starše, zapisal, da so »*Truber, Dalmatin, Bohorič in tiste dobe verstniki [...] našo slovenščino obudili, ako so ravno nesrečno od prave vere zavili*« (Slomšek, 1862, 72). Podobno so jih vrednotili tudi avtorji v časopisu *Učiteljski tovariš* (Hojan, 2009). A če je po Slomšku Bog »greške [reformatorjev] narodu našemu v dobro obrnil« (Slomšek, 1862, 72), je bil duhovnik in ljubljanski gimnazijski profesor Josip Marn (1832–93) precej ostrejši. Leta 1883 je trdil, da so bile Hrenove zasluge precej večje od Trubarjevih in je tudi Bohoriču, Dalmatinu ter drugim protestantom poiskal katoliške ustreznike, ki naj bi bili pomembnejši od njih, a se njegove teze niso uveljavile (Grdina, 2006, 215). Deset let kasneje je uveljavljene poglede katoliškega tabora v svoji čitanki za učiteljišča strnil pisatelj in pedagog Jakob Sket (1852–1912), mdr. zaslužen za to, da je slovenščina postala maturitetni predmet: »*Protestantovstvo je bilo sicer škodljivo v katoliško-cerkvenem oziru, ali vendar je dobro vplivalo na slovstveno gibanje in omiko narodovo.*« Za protireformacijo pa je menil, da »*je bila kolikor koristna v verskem, toliko kvarna v slovstvenem oziru*« (Sket, 1893, 38, 75).

Rastoči pomen slovenskih protestantskih piscev v nastajajočem nacionalnem imaginariju, ne glede na politični tabor, se je v učbenikih za zgodovino sicer odražal zelo skromno in počasi. Prvi slovenski po Vodnikovem je bil delo geografa in zgodovinarja Janeza Jesenka (1838–1908): *Občna zgodovina* iz leta 1881, namenjena nižjim razredom srednjih šol. Šele proti koncu učbenika je v poglavju *Narodno slovstvo* bežno omenjeno, da se je »[n]ovo slovensko slovstvo začelo z reformacijo; oče njemu je bil slavni Pr[imož] Trubar«, kot drugi »*bolj ali manj imenitni*« pisci tiste dobe pa so naštetih še Dalmatin, Bohorič, Peter Pavel Vergerij ml., Sebastijan Krelj in Tomaž Hren (*Kren*) (Jesenko, 1881, 210). V primerjavi z Vodnikovim učbenikom

je bil Jesenkov kljub vpeljavi¹⁵ treh novih akterjev reformacije na Slovenskem tozadevno neprimerno skromnejši. Deloma zato, ker je šlo za prevod nemških učbenikov (Bernik, 2006, 73), predvsem pa, ker je bil poudarek učnih načrtov na evropski in avstrijski zgodovini. Posledično niti ne preseneča, da učbenik med siceršnjo predstavitvijo reformacije in protireformacije (Jesenko, 1881, 19–33) ne obravnava slovenskih dežel.

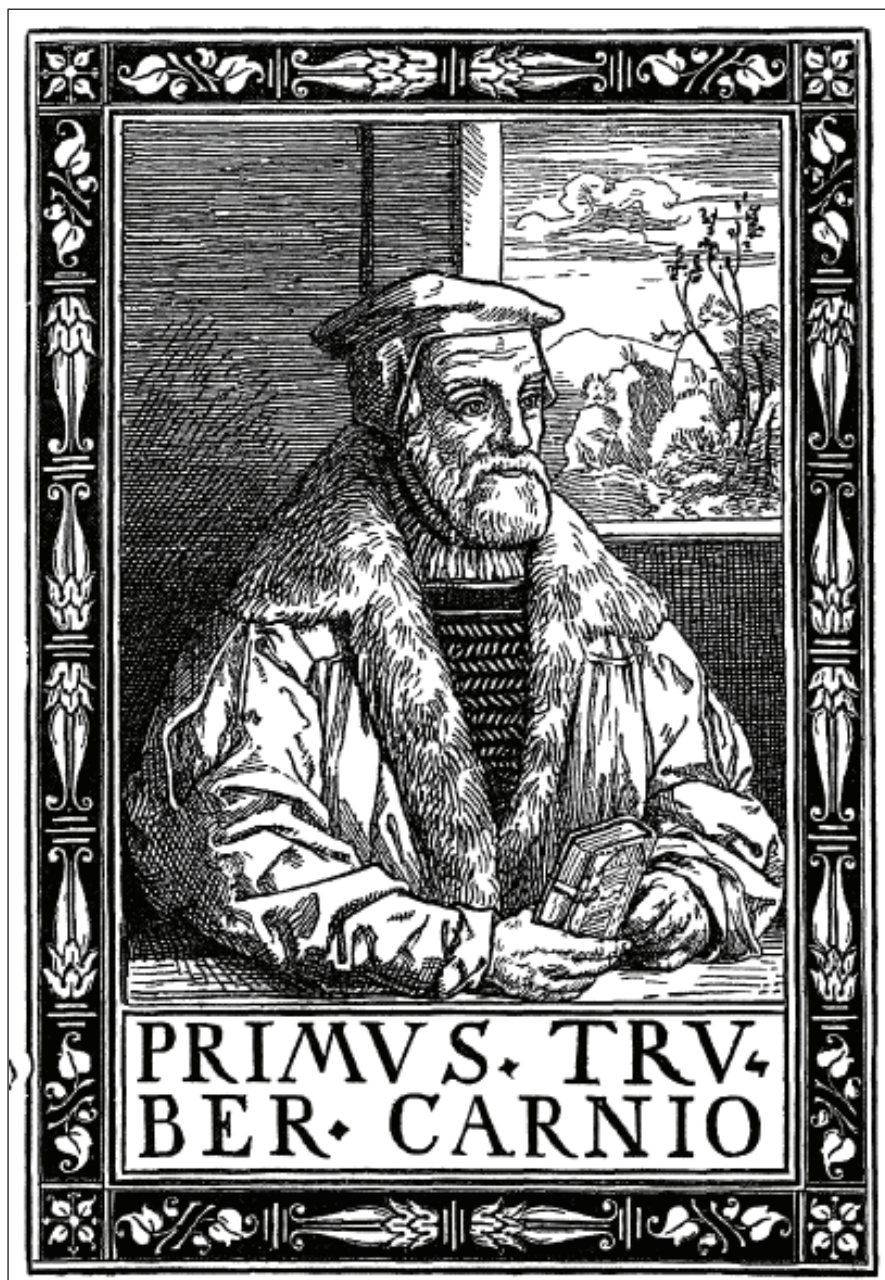
Šele desetletje mlajši učbenik zgodovinarja in geografa Ivana Vrhovca (1853–1902) *Zgodovinske povesti za meščanske šole* iz leta 1892 je urbani šoloobvezni mladeži na Kranjskem prvič¹⁶ podal malo podrobnejši vpogled v reformacijo na Slovenskem, četudi še zelo kratek, saj sta ji posvečeni zgolj dve strani. Reformaciji avtor osebno ni bil naklonjen, ker se je Luther »spotikal tudi ob mnogo sv. resnic katoliške cerkve«, pomenljiv pa je tudi naslov tretjega poglavja: *Primož Trubar in Tomaž Kren*. Kot osrednja protagonista oziroma antagonist njune dobe so ju vrednotili tudi vsi nadaljnji učbeniki. Vrhovec je zapisal, da je novo vero »sprejelo tudi mnogo Slovencev«, prvi pa jim jo je oznanjal prav Trubar, čigar »najboljši pomočnik« pred begom v Württemberg je bil ljubljanski kanonik Pavel Wiener. O Trubarjevem opusu je Vrhovec kot prvi v učbenikih za zgodovino poudaril, da je leta 1550 v Tübingenu¹⁷ »na svetlo« dal prvi slovenski tiskani knjigi, kasneje pa še več drugih del, ndr. »velik del sv. pisma«, pri čemer ga je podpiralo zlasti kranjsko in štajersko plemstvo. Ob plemstvu je »novo vero« sprejelo zlasti meščanstvo, »a privadilo se je je tudi kmetsko ljudstvo« (= Slovenci). Pri prizadevanju Habsburžanov za iztrebitev »krive vere« je na Kranjskem odločilno pripomogel zlasti Hren (*Kren*), po čigar smrti »ni bilo v slovenskih deželah nobenega protestanta več«. Hren je tudi spredvidel, da se je »kriva vera« širila zlasti zaradi tiska slovenskih knjig, zato je še sam poskrbel za slovenske prevode katekizmov idr. besedil (Vrhovec, 1892, 67–69).

Podatkovno je precej bolj skromna *Zgodovina novega veka* Antona Kaspreta (1850–1920) iz leta 1901, ki jo je zgodovinar in gimnazijski profesor ter ocenjevalec zgodovinskih učbenikov prevedel in priredil po avstrijskem nemškem učbeniku univerzitetnega profersorja Franza Martina Mayerja za nižje razrede srednjih šol iz leta 1893 (Bruckmüller, 1999, 523–524; Bernik, 2006, 73). Učbenik je bil za razliko od skoraj vseh tukaj analiziranih opremljen z nekaj slikovnega gradiva, med katerim je tudi sodobna upodobitev Trubarja (gl. sliko), ki je sicer le bežno omenjen kot ustanovitelj slovenske književnosti ter avtor »mnogo nabožnih knjig«, s katerimi je želel širiti »novo vero«. Tudi protireformacija na Slovenskem je zožena na Hrena kot pomembnega podpornika protireformacijskih prizadevanj Ferdinanda II. (Kaspret, 1901, 20, 33). Reformacija in protireformacija v Evropi sta sicer obravnavani na okoli tridesetih straneh učbenika.

15 Čitanke za srednješolski pouk slovenskega jezika so Krelja in Dalmatina prvič omenile isto leto kot Trubarja, tj. leta 1865, v *Slovenskem berilu za osmi gimnazijalni razred*, ki ga je izdal Franc Miklošič (1813–91). Malo starejše berilo istega izdajatelja za 7. razred gimnazije iz leta 1858 je od protestantov poimensko omenjalo le Bohoriča in Janeza Mandeljca (*Manlius*) (Tominec, 2009, 390–391).

16 Vsaj v tukaj analiziranih učbenikih za zgodovino. Enako velja za učbeniška »prvenstva« v nadaljevanju.

17 Pred slabim desetletjem je Kozma Ahačič dognal, da sta bili natisnjeni v mestu Schwäbisch Hall (Ahačič, 2013).

Slika 1: Upodobitev Primoža Trubarja v učbeniku za zgodovino z začetka 20. stoletja (Kaspret, 1901, 20).

Ob učbenikih je bilo na začetku 20. stoletja v rabi tudi učno gradivo za učitelje kot pomoč pri poučevanju zgodovine na vseh stopnjah, učitelji in otroci pa so imeli na voljo tudi šolski atlas za zgodovino (Bernik, 2006, 73).

Deset let po Kaspretovem učbeniku je izšla *Zgodovina srednjega in novega veka do westfalskega miru za višje razrede srednjih šol* šolnika Matija Pirca (1875–1927) in zgodovinarja Franca Komatarja (1875–1922), ki se politični zgodovini reformacije in protireformacije posveča vsaj podobno podatkovno izdatno kot današnja univerzitetna predavanja. Polemika ob »uradni« štiristoletnici Trubarjevega rojstva, vključno z izdajo prvega Trubarjevega zbornika (Ilešič, 1908) ter postavitvijo Trubarjevega spomenika (Franc Breneker, 1910) v Ljubljani (Globočnik, 2020), na učbenik še ni vplivala. To ne preseneča, saj je bil v skladu z učnimi načrti, enako kot njegovi predhodniki, namenjen utrjevanju avstrijske državne oziroma nacionalne zavesti. Posledično se slovenski zgodovini, enako kot Kaspretov, posveča zgolj na nekaj mestih, ne nazadnje pa je tudi Pirc-Komatarjev očitno le prevod in priredba nemškega učbenika.

Slovenski udeležbi v reformaciji je skupaj posvečenega še precej manj prostora kot v Kaspretovem učbeniku: tretjina ene strani od skupaj osemdesetih. Kot oznanjevalce Luthrovega nauka, prevajalce njegovih spisov in avtorje duhovnih pesmi sta Pirc in Komatar ob Trubarju navedla Krelja, Dalmatina in Bohoriča, od njihovega opusa pa le Dalmatinov prevod Sv. pisma, čeprav sta dodala, da so »[p]oleg verskih spisali še razne jezikovne in šolske knjige in s tem osnovali novoslovensko slovstvo«. Kot najbolj zaslužen za to je izpostavljen Trubar, četudi brez omembe prvenstva pri tvorbi knjižne slovenščine. Ob njegovem pridiganju na Kranjskem in Štajerskem je bila v povezavi z reformacijo prvič v učbenikih zgodovine omenjena še Goriška. Hren je vrednoten kot zvesti sobojevnik Ferdinanda (II.), ki mu je uspelo protireformacijo (v Notranji Avstriji) izpeljati brez preliivanja krvi (Pirc & Komatar, 1911, 293, 327).

Bolj kot deset vrstic, ki jih je učbenik namenil slovenskim protestantom, je pomenljivo, da gre za eno zelo redkih omemb slovenske zgodovine v njem nasploh. Od vsega 17 strani, ki so ji posvečene, so ob (proti)reformaciji predstavljeni le še čas od naselitve Slovanov pod Avari do konca karantanske neodvisnosti, obdobje pod karolinško in velikomoravsko državo ter kmečki upor leta 1515 (Pirc & Komatar, 1911, 44–49, 66–72, 276–278). Enako kot v Kaspretovem učbeniku, četudi je delo uglašeno z »državnopolitično avstrijsko stvarnostjo« (Kosi, 2018, 274), prav tovrsten izbor (*mentioning*), kot je v neobjavljenem rokopisu opozarjal že Sergij Vilfan (Bruckmüller, 1999, 511), kaže na pomembno mesto, ki so ga na začetku 20. stoletja protestanti kot očetje slovenskega knjižnega jezika vsekakor že imeli v dominantni kulturi spominjanja.

UČBENIKI MED SVETOVNIMA VOJNAMA

S koncem Avstro-Ogrske ter vzpostavitvijo Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) je do sprememb prišlo tudi v šolstvu, čeprav pred oklicem diktature ni bil sprejet noben predlog šolske reforme (Gabrič, 2009, 22). Kljub le enomesečnemu

obstoju predhodne Države Slovencev, Hrvatov in Srbov so bile že tedaj slovenizirane osnovne šole, preostale pa so ostale dvojezične do leta 1920; zadnja je nemški učni jezik do leta 1923 obdržala ljubljanska realka. Tedaj je bila v mariborski in ljubljanski oblasti šolska obveznost osemletna, a je bilo veliko otrok zadnji dve leti delno oproščenih pouka. Predmet *Zgodovina Srbov, Hrvatov in Slovencev* so poučevali v 3. in 4. razredu osnovne šole, njegov glavni cilj pa je bil v učnem načrtu jedrnato opredeljen kot »[s]poznavanje preteklosti Srbov, Hrvatov in Slovencev. Buditev nacionalnih in patrijotskih čustev« (Bernik, 2006, 26). Medtem ko naj bi po avstrijskih učnih načrtih pouk zgodovine vzgajal odgovorne ter domovini in vlada-joči rodbini zveste državljane oziroma podanike, je prvi jugoslovanski učni načrt k temu prvič dodal še nacionalna čustva v sodobnem pomenu, četudi je za narod – v skladu s sicer še zdaleč ne nesporno unitaristično državno ideologijo – priznaval le jugoslovanskega, razdeljenega na plemena Srbov, Hrvatov in Slovencev, in ga skušal uveljaviti tudi preko učbenikov (Dolenc, 2005a, 424–425; Gabrič, 2009, 22).

Po letu 1918 so spremembe nastopile tudi v didaktiki. Pouk zgodovine »junakov pesti in orožja, vitezev in kraljev«, ki je le »slavospev idejam in njenim nositeljem«, si je prizadevala spremeniti tako, da bi prikazal »predvsem ali vsaj v prvi vrsti go-spodarski razvoj ljudske družbe in posameznih razredov, zgodovino človeškega dela in trpljenja v posameznih dobah«. V slovenskem delu monarhije je France Fink leta 1924 izdal *Posebno ukoslovje zgodovinskega pouka na osnovnih šolah*, v katerem je grajal uveljavljeni enciklopedični pristop in za nalogo pouka zgodovine določil, da učitelji z njim »zbujajmo blaga čustva kakor spoštovanje in ljubezen do vladarja, do domovine in očetnjave. Prikazujmo jim zglede za hrabrost, požrtvovalnost, veli-kodušnost itd. ter vplivajmo tako na razvoj značaja. Učimo jih spoštovati vse to, kar so nam pridobili naši predniki z lastno močjo in srčno krvjo, ter utrjujmo voljo in veselje, da hočejo razširiti to podedovano imetje in uresničiti prevzete zgodovinske ideje. Zanimajmo naše učence za domačo zgodovino in jih obenem navajajmo, kako jim je ceniti domovino, domače šege in običaje, domači jezik itd., da se pozneje ne vdajajo tujim vplivom.« V teh napotkih je bila podaja snovi tudi zelo spolno določena: »Dečkom ugaja drugačna snov ko deklicam. Dečkom prikazujemo poleg kulturne zgodovine zlasti hrabre bojevnike, značajne in požrtvovalne može, pripovedujemo jim o političnih dogodkih, ustavnih stremljenjih itd. Pri deklicah poudarjamo bolj verske in npravne zgodovinske dogodke, govorimo z njimi o vzornih ženskih značajih, bodisi da jih najdemo na prestolih ali v navadnih razmerah [...], nadalje o umetnikih in njih delovanju, o kulturnih preporoditeljih itd.« (Bernik, 2006, 48–49).

Morda bi bilo pričakovati, da bo po odhodu Slovencev iz »črnožolte kletke narodov« v slovenskih učbenikih za zgodovino reformacija na Slovenskem razdelana veličastneje ali vsaj podrobneje, a do tega v času Kraljevine SHS še ni prišlo. Mogoče je šlo za posledico težav s sprejemanjem šolske reforme. Učbenik *Zgodovina novega veka za višje razrede srednjih šol*, ki sta ga leta 1924 izdala Komatar in Karel Capuder (1879–1960), je pravzaprav le ponovil besedilo avstrijskih predhodnikov. Sploh so v ljubljanski in mariborski oblasti uporabljali učbenike tistih slovenskih avtorjev (npr. Anton Brinar, Janko Orožen, Josip Melik), ki so zgodovino večinoma

poučevali že v Avstriji (Bernik, 2006, 74). V Komatar-Capudrovem učbeniku, ki je izšel po (začasni) depolitizaciji slovenskega šolstva (Dolenc, 2005b, 289–290), je Trubar ovrednoten kot najpomembnejši (posamezni) razširjevalec »nove vere« med Slovenci, kot njegovi pomočniki pri prevajanju Luthrovih spisov in pisanju nabožnih pesmi pa so navedeni Krelj, Dalmatin, Bohorič »in drugi«. Dalmatinov prevod Sv. pisma je tudi v tem učbeniku opredeljen kot »najvažnejše delo slovenskih luterancev«, omenja pa še vpeljavo bohoričice ter tisk slovenskih knjig v Württembergu. Enako kot Komatarjev predvojni učbenik je tudi povojni ponavljal tezo, da »se je z luteranstvom pri nas pričelo novoslovensko slovstvo«. Če je bil Hren znova naveden kot pomočnik Ferdinanda II., je opazna novost bolj negativna ocena posledic protireformacije, saj da »se je z izgonom ravno najbolj vernih protestantovskih meščanov, ki so bili dobri trgovci in obrtniki, in s sežiganjem zlasti slovenskih protestantovskih knjig in z zapiranjem šol storila deželam občutna škoda«. Kritičnost do protireformacije je mogoče lahko presenetljiva glede na Capudrov angažma v katoliškem gibanju (Šuštar, 2013), a iz istega razloga je bil tekst tudi neprimerno manj črnogled od Jerneja v Cankarjevih *Hlapcih*,¹⁸ kajti »dosegla se je zopet verska enotnost in kmalu so goreči katoliški duhovniki, jezuiti in kapucini z vzgojo in misijoni utrdili katolicizem med ljudstvom in poskrbeli tudi za njegovo izobrazbo s šolami in knjigami«. Vsekakor je »cerkvena revolucija (reformacija)« – kar je bila po ruski revoluciji nedvomno zelo negativna asociacija – na Slovenskem ostala zelo skromno obdelana: manj kot štiri strani od sedemdesetih, na katerih je podano dogajanje v preostanku Svetega rimskega cesarstva in drugod po Evropi (Komatar & Capuder, 1924, 3, 23–24, 59–60).

Manj kot leto dni po uvedbi kraljeve ali šestojanuarske diktature ter preimenovanju države v Kraljevino Jugoslavijo sta bili 5. decembra 1929 potrjeni novi osnovnošolska in srednješolska zakonodaja. Prvi zakon je osnovne šole preimenoval v narodne in pouk osredinil na t. i. nacionalno skupino predmetov, med katerimi je bila tudi zgodovina. Ti predmeti so morali »vzbuditi v učencih zavest o državnem in narodnem edinstvu, zavest o nedeljivi jugoslovenski naciji in jugoslovenski ideologiji vobče«, kar je v multikonfesionalni državi vključevalo tudi versko strpnost. Sicer pa je moral pouk teh predmetov pripravljati učence za moralne, vdane in aktivne člane državne, narodne in siceršnje skupnosti. Zgodovina je bila v zakonu opredeljena kot »narodna povestnica z najznamenitejšimi dogodki iz obče zgodovine« in je vključevala tudi seznanitev učenk in učencev z izvrševanjem državljanskih dolžnosti in pravic. Leta 1933 sprejet učni načrt za narodne šole je predmetu zgodovine določil eno uro tedensko v 3. in tri v 4. razredu. Skladno z okrepljeno unitaristično ideologijo učni načrt ni več govoril o Srbih, Hrvatih in Slovencih, temveč je kot glavni cilj pouka zgodovine določal »[s]eznanjanje učencev s preteklostjo jugoslovanskega naroda in vzgajanje v nacionalnem duhu«. Leto poprej sprejet začasni

18 »Zdaj pregledujem zgodovino protireformacije. Takrat so v naših krajih pobili polovico poštenih ljudi, druga polovica pa je pobegnila. Kar je ostalo, je bila smrdljiva drhal. In mi smo vnuki svojih dedov.« (Cankar, 1910, 33) Cankarjeva ocena je v okviru umetniške svobode seveda lahko bila povsem ahistorična.

učni načrt in program za višjo narodno šolo sta predmet zgodovina predpisovala od 1. do 3. razreda in kot glavni cilj pouka utemeljila izobrazbo »*dece za dobre člane naroda na ta način, da jih vpelje v narodno prošlost in razvoj kulturnih odnosov ter nalog sedanjosti*«. S ciljem razvoja nacionalne zavesti in ponosa pri otrocih je bila določena tudi povezava s poukom narodnega jezika (od leta 1921 uradnega t. i. srbskohrvaškoslovenskega) in prostora (zemljepisa) troedinega naroda. V ta namen so bili leta 1934 v meščanske šole, ki so otroke usmerjale v t. i. praktična znanja (Dolenc, 2005a, 425), v Dravski banovini uvedeni prevodi učbenikov srbskega univerzitetnega profesorja Vasilija Popovića in njegovega soavtorja Trajka Antića. Njihov cilj je bil vzbuditi predvsem zanimanje za zgodovino ozemlja Jugoslavije in to prikazati kot enotno in povezano, zato je bil izbor vsebin osredotočen na povezave med posameznimi jugoslovanskimi »plemeni«. So pa ti učbeniki, za razliko od skoraj vseh doslej obravnavanih, vsebovali tudi slikovno gradivo. Hkrati so bili učiteljem in učencem med svetovnima vojnoma na voljo še zgodovinski atlas in čitanke (Bernik, 2006, 17, 26, 74, 366–368; Gabrič, 2006, 29).

A kljub dostopu do naštetih učil in visokoletečih ciljev učnih načrtov ter didaktikov je recepcija vsebin praviloma ostala na nizki ravni, pa tudi predvidena raba učbenikov se ni spremenila. Pedagog Albert Žerjav (1904–85) je v delu *Sodobni zgodovinski pouk* iz leta 1937 zapisal: »*Ko sem se zanimal, koliko učencev je vkljub temu prečitalo predpisano knjigo v celoti, sem dobil porazne izsledke: izmed 46 učencev je učbenik prečitelo samo 7 za zgodovino bolj res nadarjenih dečkov, ostali so sicer začeli čitati, pa so mnogi še tisto uro zaprli knjigo ter se je niso več dotaknili.*« (Bernik, 2006, 49).

V prvem letu kraljeve diktature je reformacija na Slovenskem v učbenikih za pouk zgodovine prvič prejela bistveno več prostora kot dotlej, s čimer je postala tudi bolj izrazit del izgradnje skupne jugoslovanske identitete. *Zgodovina Jugoslovanov za nižje razrede srednjih in njim sorodnih šol, II. del*, iz leta 1929 (odobrena 1930), ki sta jo pripravila zgodovinarja in šolnika Anton Melik (1890–1966) ter Janko Orožen (1891–1989), je akterje in dogajanje predstavila na skoraj desetih straneh v posebnem poglavju, pri čemer se je prvič pomudila še pri drugem »plemenu troedinega naroda«, Hrvatih, predvsem pa se je učbenik kot prvi za zgodovino posvetil reformaciji v Prekmurju (Melik & Orožen, 1929, 5–15).

Vključitev reformacije v Prekmurju v pouk zgodovine je bila posledica združitve Prekmurcev z »matičnim narodom« oziroma priključitvijo Prekmurja jugoslovanski državi leta 1919, s čimer so protestanti postali del sodobnega »narodovega telesa«, saj je v regiji živel in še živi daleč največja (Kerševan, 2006, 24; Kuzmič, 2006, 184–185) slovenska protestantska skupnost.

Predvsem pa je bil v Melik-Orožnovem učbeniku prvič z več pozitivnimi pridevki opisan Trubar, »*najdelavnejši [...] odločni in bistri Dolenjec*«. Četudi mu avtorja nista izrecno pripisala prvenstva pri slovenski tiskani knjigi, sta le bili prvič z naslovi omenjeni njegovi »*prvi dve knjižici, ki ju je namenil preprostemu ljudstvu: Abecednik in Mali Katekizem*«. Jugoslovanskemu unitarizmu ustrezno je bil izpostavljen in razložen še njegov podpis pod obe deli: »*rodoljub ilirski (t. j.*

jugoslovanski)«. Bohoričeva »znamenita« slovnica in Dalmatinov prevod Sv. pisma »v lepem jeziku« sta omenjena bolj mimogrede, četudi je poudarjeno, da sta obe knjigi »za dolgo preživelu luteranstvo«. Zanimivo je, da učbenik ne omenja Krelja kljub njegovemu zagovarjanju rabe glagolice in cirilice. Je pa prvič po učbeniku iz leta 1881 omenjen Vergerij: izpostavljene so njegove zasluge pri prehodu iz nemške kurentne na humanistično pisavo ter spodbujanje Trubarja, »naj le pridno nadaljuje svoje delo. Trubar je poslušal.« Če je Trubarja bivši koprski škof spodbujal pri delu, pa naj bi Hans (Ivan) Ungnad Štajersko in Hrvaško zapustil kar iz navdušenja nad njim ter zanj v Bad Urachu ustanovil tiskarno, v kateri je s Trubarjevo pomočjo »izdajal knjige tudi za brate Hrvate in Srbe«; tj. jugoslovansko tiskarno, četudi ni izrecno podana kot taka (Melik & Orožen, 1929, 6–7, 9).

Pri obravnavi notranjeavstrijskih politično-konfesijskih sporov med katoliškim deželnim knezom in večidel protestantskimi deželnimi stanovi v učbeniku deželnokneže koncesije protestantom v Gradcu in Brucku ob Muri (an der Mur) niso podane kot posledica deželnostanovskega izsiljevanja, kot npr. v tretjem zvezku zelo razširjene Grudnove poljudnoznanstvene *Zgodovine slovenskega naroda* (Gruden, 1914, 662), temveč kot »protiusluga« za odobritev davkov. Obe pomiritvi sta v učbeniku (dokaj ustrezno) predstavljeni tudi kot omejena vladarjeva zaščita protestantov, z opombo, da so se protestanti tam, kjer ni veljala, pač organizirali sami – tudi Mariborčani in Celjani, s čimer sta bili v učbenikih (posredno) prvič omenjeni cerkveni središči na Betnavi in v Govčah pri Žalcu. Izpostavljeni sta še deželnostanovska tiskarna in raba slovenskega jezika pri verouku na kranjski deželnostanovski šoli v Ljubljani, a brez omembe nemščine kot drugega pomožnega jezika (Melik & Orožen, 1929, 8–9).

Učbenik je kot prvi za zgodovino opozoril tudi na preživetje protestantov na Zilji na Koroškem in v Prekmurju v moderno dobo. Pri Prekmurju sta avtorja izpostavila vpliv Radgone (Radkersburg) in tiskov s Kranjske ter omenila še kalvince v okolici Dolnje Lendave. Ker je šlo za učbenik zgodovine jugoslovanskega naroda, je približno ena stran na koncu poglavja posvečena še reformaciji na Hrvaškem: vpliv rodbine Zrinski, biblijski zavod v Urachu ter Matija Vlačić oziroma Matthias Flaccius Illyricus kot »eden izmed glavnih vodij reformacije« (Melik & Orožen, 1929, 9–13).

Protireformacija je predstavljena jedrnato, a brez zmagoslavnih ali tožečih podtonov, prav tako pri ohranitvi Dalmatinovega prevoda Sv. pisma ni omenjen Hren: »Katoliška cerkev je pa tudi uvidela, kolikšen uspeh so bili dosegli protestanti s slovensko knjigo. Zato jih je jela posnemati s tem, da je tudi sama skrbela za prirejanje in tiskanje katoliških slovenskih knjig. Katoliški pisatelji pa so se svojega dela večinoma učili pri luteranskih in so tako utrjevali prevladujoči položaj dolenskega narečja v slovenskem književnem jeziku. Mnogo knjig so napisali, toda vsega Sv. pisma pa le niso mogli prevesti, zato je papež dovolil, da so katoliški duhovniki lahko uporabljali protestanta Jurija Dalmatina veliki prevod, ki je tako zavladal dolgi, dvestoletni dobi.« (Melik & Orožen, 1929, 13). Podobno je bilo v Prekmurju, kjer so »prekmurski katoliški duhovniki videli, koliko njihovim evangelijskim roja-

kom koristijo verske knjige v lastnem narečju», nakar jih je Mikloš Küzmič »začel posnemati in položil je temelj katoliški prekmurski književnosti»; Števana Küzmiča obravnavani učbeniki ne omenjajo (Melik & Orožen, 1929, 14).

Za razliko od dotedanjih učbenikov se poglavje o reformaciji sklone bolj didaktično, z opisom »zaslug« reformacije, ki ga velja podati v celoti: »*Reformacijski pisatelji so ustanovitelji slovenske literature; v njihovem pridnem delu so jih posnemali protireformacijski pisatelji. Slovenski reformacijski in protireformacijski pisatelji so pisali svoje dolensko narečje, ki so ga znali iz mladih let: bili pa so prepričani o narodni enotnosti Jugoslovanov in Slovanov sploh. Hrvatski reformacijski in protireformacijski pisatelji so bolj in bolj pisali v hercegovskem narečju, ki so ga smatrali za skupno vez vseh Jugoslovanov; tudi oni so bili prožeti z zavestjo slovanske skupnosti.*« (Melik & Orožen, 1929, 15). S tem je bila reformacija prvič v (analiziranih) zgodovinskih učbenikih interpretirana izključno pozitivno, kot izvor slovenske književnosti ter dejavnik skupne jugoslovanske identitete brez hkratnega izpostavljanja »krivoverstva« protestantskih piscev.

V letu izbruha druge svetovne vojne in štiri leta po obnovi (omejenega) parlamentarizma sta v Dravski banovini izšla dva zgodovinska učbenika. Liberalnejša *Zgodovina Jugoslovanov, II. del*, gimnazijskega profesorja zgodovine Bogdana Binterja (1906–67) in Vojteha Štruklja ter konservativnejša *Zgodovina za četrti razred meščanskih šol: življenje Slovanov v novem veku* šolnikov Rudolfa Pečjaka (1891–1961) in Jana Baukarta (1889–1974).¹⁹

V Binter-Štrukljevem učbeniku je reformacija na Slovenskem predstavljena na desetih straneh, vrednotena pa je v skladu z liberalnimi pogledi na dogajanje. Učbenik je bil prvi slovenski za zgodovino po letu 1911, ki je vseboval slikovno gradivo: iz obdobja reformacije Trubarjev portret, prvič prav ikonični lesorez Jakoba Lederleina iz leta 1578, in naslovnico Trubarjevega *Katekizma* iz leta 1550 (Binter & Štrukelj, 1939, 10–21, 23).

Med prvimi južnoslovanskimi pristaši Luthrovega nauka je bil v učbeniku izpostavljen Vlačić, zapisano pa je bilo tudi, da so Luthrove ideje med Slovence zanesli »*dijaki pa tudi trgovci, rudarji in vojaki*«, čeprav tiski na »*široke množice niso mogli vplivati, ker so bile nepismene in tujih jezikov niso razumele*«. Sočasno sta avtorja izpostavila še razredne antagonizme oziroma »*nasprotstva do »gospode*«, tj. plemstva in meščanstva, ki sta bila tudi na Slovenskem nosilca reformacije. V učbeniku je izpostavljeno, da je iz slovenskih dežel »*nova vera*« prišla še v Istro in na Hrvaško. Trubar je opredeljen kar kot »*voditelj slovenskih protestantov*«. Ustrezneje je poudarjeno, da je protestantizem največji uspeh doživel v Prekmurju: »*Najhitreje je zmagala nova vera med prekmurskimi Slovenci, ki so spadali pod Ogrsko. K luteranski veri je prestopilo skoraj vse plemstvo*

19 Ni mi znano, ali sta učbenika ali vsaj Pečjak-Baukartov po aprilu 1941 ostala v rabi v šolah na italijanskem okupacijskem ozemlju, je pa tri leta kasneje, v času nemške zasedbe Ljubljanske pokrajine, izšla *Kratka zgodovina za srednje, učiteljske in meščanske šole*, ki je v tretjem zvezku bežno obravnavala tudi reformacijo na Slovenskem (*Kratka zgodovina*, 1944, 13–15).

ter prisililo k prestopu tudi tlačane.« Prvič po letu 1911 je bil v učbenikih za zgodovino podan tudi malce širši kontekst reformacije na Slovenskem, a je kot osrednji prispevek protestantov ostal izpostavljen začetek slovenskega knjižnega jezika (vendar brez omemb »novoslovenščine«), ko »je sklenil Primož Trubar dati ljudstvu knjige na domačem jeziku. K težkemu delu ga je podžigala verska vnema in želja, da bi dvignil ljubljeno materinščino do veljave, ki so jo dosegli drugi jeziki.« Po učbeniku sodeč, mu je to sicer uspelo šele leta 1551. Hkrati razlaga, da je Trubar v tiskih iz leta 1555 opustil kurento in ju izdal v »latinici, ker je spoznal, da je za slovenščino prikladnejša«, ne omenja več Vergerija (Binter & Štrukelj, 1939, 11–14).

Prvič je bil v analiziranih učbenikih za zgodovino omenjen tudi ves tedaj znani opus slovenskih protestantskih piscev, tj. 50 knjig, pri čemer je bil prvič pohvaljen tudi Krelj, ki da je »pisal najčistejšo slovenščino«. Posebej sta izpostavljena še Bohorič in Dalmatin. Skupaj s Trubarjem so ti trije podani kar kot protestantski voditelji, pri čemer je poudarjeno, da so njihovo izdajanje slovenskih knjig vodili verski cilji. Vso četverico sta avtorja opredelila za Kranjce, ki so pisali v dolenski, čeprav je že bilo znano (Kidrič, 2013), da je bil Bohorič rojen²⁰ na Štajerskem. Kljub temu so bile njihove knjige »splošno slovenske, saj so jih uporabljali vsi Slovenci od Beneške ravnine do Prekmurja«. Ob tem, da »pisci na več mestih izrecno naglašajo narodno in jezikovno zavest vsega slovenskega ozemlja«, je v učbeniku še izpostavljeno, da se med njimi »pojavlja že celo zavest vseslovanske vzajemnosti« in ponosno »večkrat naglašajo razprostranjenost Slovincem sorodnih južnoslovanskih narodov«. K temu je spadalo še sodelovanje Slovencev, Hrvatov in »tudi nekaj« Srbov (*sic*; Uskokov) v Bad Urachu, tj. jugoslovansko (so)delovanje, čeprav ni izrecno izpostavljeno kot tako. Po propadu zavoda v Urachu je središče »slovenskega protestantskega gibanja« postala Ljubljana, kjer so se zbrali vsi voditelji, z delovanjem tamkajšnje tiskarne pa je »[s]lovenska književna proizvodnja doživela višek«; Trubar je bil iz Kranjske sicer dokončno izgnan še pred propadom zavoda (Binter & Štrukelj, 1939, 14–16, 19).

Z reformacijo na Hrvaškem je učbenik opravil v enem odstavku o Zrinskih ter kratkotrajnih uspehih v Zagorju in Medžimurju, obenem pa opozoril, da načrti s širjenjem reformacije v »Turčijo«, tj. med »brate Hrvate in Srbe« (prim. Melik & Orožen, 1929, 7), niso uspeli (Binter & Štrukelj, 1939, 15).

Protireformacija je predstavljena jedrnato, a kot bolj nasilna kot v doslej obravnavanih učbenikih. Hren je znova omenjen kot eden od voditeljev protireformacije na Slovenskem, prvič pa so bila izpostavljena oborožena spremstva reformacijskih komisij, v strahu pred katerimi »se je velik del luterancev vrnil v staro vero«, ter da so se komisijam uprla nekatera mesta in tudi kmetje. Še več, »[n]astala je prava vojna«; to je za slovenske dežele kljub nasilju in nekaj smrtnim žrtvam pretirana trditev. Enako kot že v Melik-Orožnovem učbeniku je

20 To so potrdile tudi najnovejše raziskave (Golec, 2021, 10). Prav tako v Vipavi rojeni Krelj (Logar, 2013) z vidika 16. stoletja, tudi pri Trubarju, po izvoru ni bil Kranjec, temveč Krašovec (gl. Kosi, 2018a, 204–208).

tudi Binter-Štrukljev izpostavil obstanek protestantov v Prekmurju in na Zilji do sodobnih dni. Med negativnimi posledicami protireformacije sta avtorja poudarila, da je »*skoraj popolnoma zaspalo živahno književno delovanje na slovenskem jeziku*« ter propadlo protestantsko šolstvo, saj da je slovenščina kljub vzponu katoliškega šolstva izgubila še »*tisto skromno mesto, ki si ga je bila s trudom priborila*«. Čeprav je Hren skušal nadaljevati delo protestantov, za to ni imel dovolj sposobnih ljudi (Binter & Štrukelj, 1939, 19–21).

V učbeniku je bila prvič poudarjena še povezava med reformacijo in kmečkim upor. Da na Slovenskem kljub porazu leta 1515 uporniški kmečki duh ni zamrl, sta avtorja pripisala temu, da naj bi nezadovoljstvo z gospodarskimi in socialnimi razmerami le »*še podžigalo učenje protestantskih reformatorjev o svobodi vseh ljudi*« (Binter & Štrukelj, 1939, 23).²¹ Prav tako sta omenila, da je imela protireformacija na Hrvaškem še lažje delo, saj tam – v domnevnem nasprotju s slovenskimi deželami in največjim delom Evrope – »*nova vera ni mogla pritegniti ljudskih množic*«. Ob hrvaški protireformaciji je omenjen še pritisk na pravoslavce, ki so bili znova izenačeni s Srbi, ter posledični nastanek Unijatske cerkve (Binter & Štrukelj, 1939, 20).

V Pečjak-Baukartovem učbeniku, ki je prav tako izšel leta 1939, je čas protestantskih in katoliške reformacije (prenove) predstavljen v poglavjih *Reformacija v naših deželah*. Primož Trubar (4,5 strani) in *Katoliška reformacija*. Tomaž Hren (3,5 strani), s čimer sta takoj opredeljena za najpomembnejša moža tedanjega dogajanja, ki je sicer vrednoteno pretežno v skladu s konservativnimi katoliškimi pogledi. Učbenik vsebuje tudi slikovno gradivo, za obdobje reformacije fotografijo Brenekerjevega spomenika Trubarju, naslovnico Dalmatinove Biblije ter fotografijo vzhodnega pročelja uršulinske cerkve v Ljubljani.

Če poglavje še zanosno odprejo verzi Antona Aškerc (1856–1912) o Trubarju iz balade *Slovenska legenda* (Aškerc, 1890, 60), da »[v] jeziku premilem on prvi od vseh, o, čujte, je knjige nam pisal!«,²² je onkraj slovstva pogled na reformacijo na Slovenskem manj pozitiven. Že na začetku so za lokalno recepcijo Luthrovih idej mdr. okrivljeni tujci: »Turki« zaradi uničevanja cerkva, neprimerno živeča tuja visoka duhovščina in meščani, »v precejšnjem številu priseljeni Nemci«. Nasploh se je »[v] teh žalostnih časih [...] pričela pri nas širiti nova vera. Širili so jo posebno odpadli duhovniki in menihi«. Vendar se je hkrati »s širjenjem nove vere posebno odlikoval duhovnik Primož Trubar, ki je postal voditelj luteranstva v slovenskih deželah«, četudi »njegovo bogoslovno znanje ni bilo globoko«. Skladno z Aškerčevimi verzi je poudarjeno, da je z izdajo *Katekizma* in *Abecednika* »Trubar položil temelj slovenskemu slovstvu«. V učbenik se je »vrnil« še Vergerij s predlogom Trubarju, naj kurento zamenja s humanistično pisavo, ob hkratni omembi Trubarjeve zavrnitve Koprčanove ideje, da bi Sv. pismo izdal v enotnem južnoslovanskem jeziku. V tem poudarku

21 Gl. op. 8.

22 Izvirnik ima drugačno interpunkcijo.

je mogoče odmevalo tudi zavračanje unitarizma v delu katoliškega tabora (prim. Godeša, 1995, 27). Avtorja sta še zapisala, da je tiskarna v Bad Urachu tiskala tudi knjige v srbohrvaščini in da je izdala več kot 30 hrvaških del (Pečjak & Baukart, 1939, 14–16).

Pri razlagi splošnih politično-konfesionalnih razmer na Slovenskem je širitev protestantizma kljub deželnoknežjim protiukrepom razložena kot posledica njegove odvisnosti od »mogočnih« deželnih stanov zaradi financiranja protiosmanske obrambe, a so pacifikacije spet tolmačene tudi kot delna vladarjeva zaščita protestantov. Pri organizaciji deželnostanovskih Cerkva tista na Štajerskem ni omenjena, so pa raba slovenskega jezika na deželnostanovski šoli v Ljubljani in tamkajšnja tiskarna, Dalmatinov celotni prevod Biblije »v lepem jeziku« in Bohoričeva prva slovenska slovnica. Pretežno ostajanje kmečkega prebivalstva v katolištvu je razloženo kot posledica »nasprotstva do osovražene gospode«; plemstvu je le v Prekmurju, kjer je imelo večjo oblast nad podložniki, uspelo zagotoviti več prestopov v »novo vero« (Pečjak & Baukart, 1939, 16–18).

Reformacija in protireformacija na Hrvaškem sta podani podobno na kratko kot v že obravnavanih učbenikih, novost je le omemba protestantskih oficirjev in najemnikov v Vojni krajini kot razširjevalcev evangeličanskih nauk. Med avtorji protestantskih knjig, ki so se širile na Hrvaškem, so sicer izpostavljeni Trubar, Ungnad (!) in Vergerij, nikjer pa ni omenjen Vlačić (Pečjak & Baukart, 1939, 18, 21).

V učbeniku je prvič v zgodovinskih izrecno poudarjena »slovenska zavest« naštetih protestantskih piscev: »Trubarju in njegovim sotrudnikom so bile knjige predvsem sredstvo za širjenje Lutrovega nauka med Slovenci in drugimi južnimi Slovani, vendar so se živo zavedali, da so Slovenci. Dalmatin pravi, da je izdal prevod Svetega pisma iz ljubezni do domovine.« V nasprotju z drugimi analiziranimi učbeniki je Pečjak-Baukartov vseboval vprašanja ali »razgovor«, s katerim naj bi učenci in učenke tudi doma ponavljali snov. Glede reformacije na Slovenskem so se ta nanašala na Trubarjevo narečje, ki je bilo osnova (osrednjeslovenskemu) knjižnemu jeziku, ter siceršnji, nacionaliziran pomen njegovega dela: »Zakaj slavimo Trubarja? Ali kot književnika ali kot protestanta?« (Pečjak & Baukart, 1939, 18).

Katoliška prenova in protireformacija sta kot »katoliška reformacija« obravnavani v posebnem poglavju, ki se začne z opisom splošnih razmer, verskih »zmed« ter »zablod« (t. i. ljudskih pobožnosti): »Stoletne navade so se teptale in rušile; kar je bilo ljudstvu sveto, so napadali in grdili, duhovniki so izgubili veljavo in vpliv, samostani so bili uničeni.« Pri boju zoper našteto je na Slovenskem poimensko znova izpostavljen zgolj in šele Hren, »goreč vernik in vnet pristaš tridentinske verske obnove«. Pomenljivo je podano tudi delovanje jezuitov, ki so se »kot vojaki borili z uma svetlimi meči proti [posledično: temačni] evangelijski cerkvi« (Pečjak & Baukart, 1939, 18–19).

Protireformacija je podana kot poučevanje ljudstva o katoliški veri, vendarle pa ob sočasni omembi prisotnosti vojaštva, zapiranja protestantskih šol ter uničevanja cerkva. »Tako so med našim ljudstvom v kratkem času iztrebili luteranstvo, čigar ostanki so se ohranili le še v skritih krajih, kakor v Dovčah pri Podkloštru na Ko-

roškem in v Zagoričah«, predvsem pa v Prekmurju, kjer jih je »precejšnji del ostal zvest evangelijski veri«. A je povsod na Slovenskem tudi »[k]atoliška duhovščina [...] kmalu spoznala velik pomen knjige in začela pisati slovenske nabožne knjige v katoliškem duhu« (Pečjak & Baukart, 1939, 19–21).

Sočasno je učbenik učencem in učenkam svetoval oziroma nalagal, naj berejo tudi književna dela s to tematiko: povesti *Jurij Kobila* Jurija Jurčiča (1865) in *Lutrski ljudje* Janka Kersnika (1882) (v učbeniku *Luteranski ljudje*) ter roman *Visoška kronika* Ivana Tavčarja (1919/21) (Pečjak & Baukart, 1939, 19).

Didaktični razgovor na koncu poglavja velja podati v celoti, vključno z odgovori v oklepajih: »Današnja verskonravna obnova, ki jo vodi papež? (Katoliška akcija.) Današnji boji proti veram in cerkvam? Ali je zdaj človeštvo potrebno duhovnega preporeka? (Surova sila.)« (Pečjak & Baukart, 1939, 22). V tem kontekstu so »sektaškega« sovraga, vsem njegovim zaslugam za jezik navkljub, v očeh Katoliške akcije lahko nasledili liberalizem, sekularizem in komunizem (Vidovič-Miklavčič, 2005, 338–339; prim. Komelj, 2009, 380, op. 12) – z izjemo zadnjega torej ideji, ki so ju zlasti liberalci povezovali z reformacijo.

SKLEP

Slovenski protestantski pisci s svojim opusom so danes neločljiv del dominantne slovenske kulture spominjanja. Na nacionaliziran pomen njihovega dela nas spominjajo oziroma opominjajo komemoracije ob državnem prazniku, reformacija na Slovenskem je trenutnim vrednotam ustrezno posredovana skozi izobraževalni sistem, Primož Trubar nas v vsakdanu spremlja na kovancu za en evro, nasledniku bankovca za deset tolarjev, njegov *stati inu obstat* pa je postal nekakšen neuradni nacionalni moto. Proces, v katerem je reformacija na Slovenskem v kontekstu izgradnje slovenskega naroda in države v 19. in 20. stoletju prehodila pot od »krivoverske zablode« do »luči svobode«, v času, ki ga obravnava ta članek, še ni bil zaključen, kar odražajo tudi analizirani učbeniki za zgodovino.

V avstrijski dobi je bil osnovno- in srednješolski pouk zgodovine namenjen zlasti krepitvi pripadnosti monarhiji in dinastiji, zato je bil izbor tem iz slovenske nacionalne oziroma nacionalizirane zgodovine v prevodih nemških učbenikov zelo omejen, prav tako število strani, na katerih so bile izbrane teme obravnavane. V zelo ozek nabor je bilo že od zgodnjega 19. stoletja vključeno tudi slovensko protestantsko slovstvo, kar odraža njegov zgodnji pomen v vzpostavljanju se nacionalni kulturi spominjanja. Izvzemši razlago pomena protestantskega slovstva za knjižni jezik in omembe krive vere njegovih tvorcev, učbeniki za zgodovino pred prvo svetovno vojno niso podajali izrazitejših vrednostnih sodb o reformaciji na Slovenskem. Našteto se tudi v času Kraljevine SHS še ni spremenilo, čeprav je bila med naloge pouka zgodovine vključena krepitev nacionalne zavesti, seveda v okviru troedinega jugoslovanskega naroda. Več prostora so slovenski reformatorji in reformacija, prvič tudi tista v desetletje poprej priključenem Prekmurju, v učbenikih za zgodovino prejeli šele v času Kraljevine Jugoslavije, in to kljub

okrepljenemu unitarizmu. Ta se je pri obravnavi reformacije odražal zlasti v poudarjanju sodelovanja predstavnikov vseh treh »plemen« v biblijskem zavodu v Urachu, ki je bil vrednoten kot pomemben prispevek k jugoslovanstvu, in s par vrsticami o protestantizmu na Hrvaškem. V primerjavi s prejšnjimi učbeniki so tisti po letu 1929 izraziteje vrednotili reformacijsko dogajanje kot bolj pozitivno (Melik-Orožnov iz 1929, Binter-Štrukljev iz 1939) ali – razen slovstva – kot bolj negativno (Pečjak-Baukartov iz 1939), kar je bilo po obnovi omejenega parlamentarizma očitno odvisno (tudi) od svetovnega nazora njihovih avtorjev. V tem se je odražala in nadaljevala polemika o vrednotenju reformacije na Slovenskem ter njenih akterjev, ki je izvirala iz poznega 19. stoletja.

Za konec velja dodati, da je v proučevanju kulture spominjanja analiza učbenikov sicer omejena, saj ne vključuje analize dejanske recepcije šolske snovi, vendar pa jasno kaže, kako in katero preteklost so dominantne družbene skupine vrednotile kot ključno pri vključevanju otrok v določeno nacionalno skupnost oziroma vsakokratni družbeni red.

TRUE LANGUAGE AND FALSE RELIGION: THE SLOVENE REFORMATION IN SCHOOL HISTORY TEXTBOOKS PRIOR TO THE SECOND WORLD WAR

Žiga OMAN

Institute IRRIS for Research, Development and Strategies of Society, Culture and the Environment,
Čentur 1F, 6273 Marežige, Slovenia
e-mail: ziga.oman@irris.eu

SUMMARY

Due to their role in the establishment of standard Slovene, the Reformation in the Slovene lands and its most prominent actors (Primož Trubar, Jurij Dalmatin, Adam Bohorič, Sebastijan Krelj) both were and remain among the key elements of Slovene nation- and state-building. In their reception among an almost exclusively Catholic population, history textbooks played an important role, beginning in the nineteenth century, as tools of official knowledge that helped incorporate each new generation into the national or state community according to dominant interpretations of the past. This paper analyses the treatment of Slovene Protestant reformers and the Reformation in Slovene history textbooks prior to the Second World War, especially after 1881, in one of the key periods of the establishment of the Slovene nation and statehood. The analysis shows that the main goal of teaching history in Austrian-era primary and secondary schools was to strengthen the loyalty towards the monarchy and dynasty, hence themes from Slovene national(ised) history were very rare in textbooks. Yet, already since the early 1800s Slovene Protestant literature had been one of those themes, which reflected its early importance in Slovene cultural memory. Apart from stressing the importance of Protestant writers for the standardisation of the Slovene language and concurrent mentions of their 'false religion', until the First World War textbooks assessed the Reformation in the Slovene lands rather neutrally. This approach continued in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918–29). Only after 1929 was more space allocated to the Reformation in Slovene history textbooks, including for the first time the Reformation in Prekmurje, the region with by far the largest Slovene Protestant community, both then and now. It was also in the Kingdom of Yugoslavia (1929–41) that history textbooks for the first time more critically assessed Slovene Protestant reformers and the local Reformation, either as a very positive event, e.g. for Yugoslav national unity, or more negatively, e.g. as a corruptive foreign idea, although all agreed on the importance of Protestant literature in the establishment of standard Slovene. Thus, the old polemic on the Reformation between Slovene liberals and conservatives, which started in the late 1800s, also continued in school textbooks until the Second World War.

Keywords: school textbooks, Reformation, cultural memory, national imagination, nation- and state-building, history of education

VIRI IN LITERATURA

- Ahačič, K. (2013):** Nova odkritja o slovenski protestantiki. *Slavistična revija*, 61, 4, 544–555.
- Apple, M. W. (2000 [1993]):** *Official Knowledge. Democratic Education in a Conservative Age*. New York & London, Routledge.
- ASO (1774) –** Allgemeine Schulordnung für die deutschen Normal- Haupt und Trivialschulen in sämmtlichen Kaiserl. Königl. Erbländern. Wien.
- Assmann, J. (2008):** *Communicative and Cultural Memory*. V: Erll, A. & A. Nünning (ur.): *Cultural Memory Studies. An International and Interdisciplinary Handbook*. Berlin & New York, de Gruyter, 109–118.
- Aškerc, A. (1890):** *Balade in romance*. Ljubljana, Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.
- Bernik, V. (2006):** Vsebinske in metodološke spremembe v osnovnošolskih učbenikih zgodovine od konca 19. do začetka 21. stoletja na Slovenskem (doktorska disertacija: tipkopis). Ljubljana, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani.
- Bernik, V. (2011):** Posodabljanje učnih načrtov za zgodovino v gimnazijah na Slovenskem v 19. in 20. stoletju s poudarkom na analizi vsebine splošnih ciljev. V: Trškan, D. (ur.): *Trojarjev zbornik*. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 97–110.
- Binter, B. & V. Štrukelj (1939):** *Zgodovina Jugoslovanov*, II. del. Ljubljana, Jugoslovansko profesorsko društvo.
- Blickle, P. (1998):** *Der Bauernkrieg. Die Revolution des Gemeinen Mannes*. München, Verlag C. H. Beck.
- Bruckmüller, E. (1999):** *Patriotismus im Geschichtsunterricht. Lehrpläne und Lehrbücher als Instrumente eines übernationalen Gesamtstaatsbewußtseins in den Gymnasien der späten Habsburgermonarchie*. V: Rajšp, V. & E. Bruckmüller (ur.): *Vilfanov zbornik: pravo, zgodovina, narod = Recht, Geschichte, Nation*. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 511–530.
- Burgess, G. (2017):** *Political Obedience*. V: Rublack, U. (ur.): *The Oxford Handbook of the Protestant Reformations*. Oxford, Oxford University Press, 83–102.
- Cankar, I. (1910):** *Hlapci. Drama v petih aktih*. Ljubljana, L. Schwentner.
- Ciperle, J. (1976):** *Gimnazije in njihov pouk na Slovenskem do srede 19. stoletja*. Ljubljana, Slovenski šolski muzej.
- Ciperle, J. (1979):** *Gimnazije na Slovenskem v letu 1848 ter njihov razvoj do leta 1918*. Ljubljana, Slovenski šolski muzej.
- Dolenc, E. (2005a):** *Izobraževanje*. V: Borak, N. et al. (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, 1. Ljubljana, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 423–429.
- Dolenc, E. (2005b):** *Depolitizacija šolstva*. V: Borak, N. et al. (ur.): *Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992*, 1. Ljubljana, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 289–290.

- Dovič, M. (2016):** O kulturnih svetnikih in kanonizaciji: uvod. V: Dovič, M. (ur.): Kulturni svetniki in kanonizacija. Ljubljana, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Založba ZRC, ZRC SAZU, 7–20.
- Foster, S. J. & K. A. Crawford (2006):** The Critical Importance of History Textbook Research. V: Foster, S. J. & K. A. Crawford (eds.): What Shall We Tell the Children? International Perspectives on School History Textbooks. Greenwich, CT, Information Age Publishing, 1–23.
- Gabrič, A. (2009):** Sledi šolskega razvoja na Slovenskem. Ljubljana, Pedagoški inštitut.
- Globočnik, D. (2020):** Trubarjev spomenik v Ljubljani. Zgodovinski časopis, 74, 3–4 (162), 388–424.
- Godeša, B. (1995):** Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom. Ljubljana, Cankarjeva založba.
- Golec, B. (2014):** Primož Trubar: prispevki k življenjepisu (elektronska izdaja). Ljubljana, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU.
- Golec, B. (2021):** Manj osvetljene poti življenja Adama Bohoriča (ok. 1524–1601/2). V: Jesenšek, M. (ur.): Novi pogledi na Adama Bohoriča. Program simpozija in povzetki referatov. Ljubljana, SAZU, 9–10.
- Gordon, B. (2017):** History and Memory. V: Rublack, U. (ur.): The Oxford Handbook of the Protestant Reformations. Oxford, Oxford University Press, 765–786.
- Govekar-Okoliš, M. (2011):** Koncept nacionalne vzgoje in pouk zgodovine v srednjih šolah na Slovenskem v 2. polovici 19. stoletja. V: Trškan, D. (ur.): Trojarjev zbornik. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete, 83–96.
- Grdina, I. (2006):** Med dolžnostjo spomina in razkošjem pozabe. Kulturnozgodovinske študije. Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU.
- Gruden, J. (1914):** Zgodovina slovenskega naroda. Tretji del. Novi vek. Celje, Družba sv. Mohorja.
- Hardi Vitorović, N. (2006):** Protestantizem v polemikah ob štiristoletnici Trubarjevega rojstva. V: Kerševan, M. (ur.): Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 217–263.
- Haug-Moritz, G. (2018):** Luther in nemška nacija – revizija velike pripovedi. Zgodovinski časopis, 72 (158), 3–4, 371–391.
- Hojan, T. (2009):** Protestantizem in protestantski pisci v Učiteljskem tovarišu. Šolska kronika: revija za zgodovino šolstva in vzgoje, 18 (42), 2, 356–363.
- Ilešič, F. (ur.) (1908):** Trubarjev zbornik. Ljubljana, Matica slovenska.
- Jerše, S. (2009):** Vera in hotenja: silhuete religioznosti v zgodnjem novem veku. V: Jerše, S. (ur.): Vera in hotenja: študije o Primožu Trubarju in njegovem času. Ljubljana, Slovenska matica, 13–29.
- Jerše, S. (2013):** Die slowenische Reformation zwischen dem Amboss Christi und dem Hammer der Romantik – Zur Hagiographie der Moderne und deren Vormodernen Grenzen. Jahrbuch für die Geschichte des Protestantismus in Österreich 129, 128–150.

- Jerše, S. (2017):** Slovenski kraji spomina. Pojmi, teze in perspektive zgodovinskih raziskav. *Zgodovinski časopis* 71, 1–2 (155), 246–267.
- Jesenko, J. (1881):** Občna zgodovina. Tretji del: novi vek. Ljubljana, Narodna tiskarna.
- Kaspret, A. (1901):** Zgodovina novega veka. Po Fr. M. Mayerjevi knjigi za nižje razrede srednjih šol. Ljubljana, Ig. pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg.
- Kerševan, M. (2006):** Slovenci in protestantizem danes. V: Kerševan, M. (ur.): *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 13–57.
- Kidrič, F. (2013 [1925]):** Bohorič, Adam (okoli 1520–po 1598). Slovenska biografija. Ljubljana, SAZU, ZRC SAZU, 2013.
- Komatar, F. & K. Capuder (1924):** Zgodovina novega veka za višje razrede srednjih šol. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna.
- Komelj, M. (2009):** Kako misliti partizansko umetnost? Ljubljana, Založba /*cf.
- Kolstø, P. (2014):** Introduction. V: Kolstø, P. (ur.): *Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe*. Farnham, Ashgate, 1–18.
- Kosi, J. (2018):** Mit iz učilnice. Kmečki upori v slovenskih učbenikih za pouk zgodovine 20. in 21. stoletja. V: Jerše, S. (ur.): *Leukhup! Kmečko uporništvo v obdobju predmoderne. Zgodovina, vzporednice, (re)prezentacije*. Ljubljana, Slovenska matica, Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, Posavski muzej Brežice, 269–280.
- Kosi, M. (2018a):** Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«. Vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja. Ljubljana, Zgodovinski inštitut Milka Kosa.
- Kratka zgodovina (1944):** Kratka zgodovina za srednje, učiteljske in meščanske šole, III. del. Novi vek (1944). Ljubljana, Pokrajinska šolska založba.
- Kuljić, T. (2012 [2006]):** Kultura spominjanja: teoretske razlage uporabe preteklosti. Ljubljana, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Kuzmič, F. (2006):** Evangeličanska cerkev v slovensko-madžarskih odnosih v Prekmurju v 20. stoletju. V: Kerševan, M. (ur.): *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 181–196.
- Logar, J. (2013 [1932]):** Krelj, Sebastijan (1538–1567). Slovenska biografija. SAZU, ZRC SAZU.
- Makarovič, G. (2008):** Ko še nismo bili Slovenci in Slovenke. Novoveške etnične identitete pred slovensko narodno zavestjo. Ljubljana, Slovenska matica.
- Melik, A. & J. Orožen (1929):** Zgodovina Jugoslovanov za nižje razrede srednjih in njim sorodnih šol, II. del. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna.
- Mihelj, S. (2006):** Protestantizem in slovenski nacionalizem: analiza medijskih reprezentacij ob Dnevu reformacije (1992–2003). V: Kerševan, M. (ur.): *Protestantizem, slovenska identiteta in združujoča se Evropa*. Ljubljana, Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, 75–142.

- Olick, J. K. & J. Robbins (1998):** Social Memory Studies: From Collective Memory to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 24, 105–140.
- Pečjak, R. & J. Baukart (1939):** Zgodovina za četrti razred meščanskih šol: življenje Slovanov v novem veku. Ljubljana, Jugoslovanska knjigarna.
- Pirc, M. & F. Komatar (1911):** Zgodovina srednjega in novega veka do westfalskega miru za višje razrede srednjih šol. Ljubljana.
- Režek, M. (2020):** Sodobna zgodovina v osnovnih in srednjih šolah v socialistični Sloveniji 1945–1990. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 50, 2, 133–151.
- Rublack, U. (2017):** Introduction. V: Rublack, U. (ur.): *The Oxford Handbook of the Protestant Reformations*. Oxford, Oxford University Press, 1–19.
- Schmidt, V. (1988 [1963–66]):** Zgodovina šolstva in pedagogike na Slovenskem 1–3. Ljubljana, Delavska enotnost.
- Sket, J. (1893):** Slovenska slovstvena čitanka za učiteljska. Wien, c. kr. zaloga šolskih knjig.
- Slomšek, A. M. (1862):** Slava rajnim domoljubom in utemeljiteljem našega slovstva. *Drobtinice* 16, 71–79.
- Sperans [Kardelj, E.] (1939):** Razvoj slovenskega narodnega vprašanja. Ljubljana, Naša založba.
- Šuštar, B. (2013):** Capuder, Karl (1879–1960). Slovenska biografija. Ljubljana, SAZU, ZRC SAZU.
- Tamm, M. (2016):** Writing Histories, Making Nations: A Review Essay. Bologna, Università di Bologna, Dipartimento di Storia Culture Civiltà.
- Tominec, V. (2009):** Trubar v učbenikih za pouk slovenskega jezika med letoma 1853–1939. *Šolska kronika: revija za zgodovino šolstva in vzgoje*, 18 (42), 2, 387–397.
- Valvasor, J. V. (2017 [1689]):** Slava vojvodine Kranjske. Ljubljana, Mladinska knjiga.
- Vidovič-Miklavčič, A. (2005):** Razhajanja v katoliškem taboru. V: Borak, N. et al. (ur.): Slovenska novejša zgodovina. Od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije 1848–1992, 1. Ljubljana, Mladinska knjiga, Inštitut za novejšo zgodovino, 336–339.
- [Vodnik, V.] (1809):** Geschichte des Herzogthums Krain, des Gebiethes von Triest und der Graffschaft Görz. Wien, k. k. Schulbücher Verschleiß bey St. Anna in der Johannis-Gasse.
- Vrhovec, I. (1892):** Zgodovinske povesti za meščanske šole. Ljubljana, J. Blasnikovi nasledniki.
- Weber, E. (1976):** Peasants into Frenchmen. The Modernization of Rural France 1870–1914. Stanford, Stanford University Press.
- Zajšek, B. (2011):** Nemški evangeličani na Slovenskem med obema svetovnima vojnoma. *Kronika: časopis za slovensko krajevno zgodovino*, 59, 1, 91–106.